

Саха Республикатын Үөрэҥин министерствота

Т.И.ПЕТРОВА

**ЫРААСТЫК
САХАЛЫЫ САҢАРЫАХ**

Билигини саха тылыгар нуучча тылын сабыдыала

Дьокуускай 1996

Редактор:

И.П.Винокуров, филологической наука кандидата

Рецензент:

П.А.Слепцов, филологической наука доктора, профессор

Г.Г.Филиппов, филологической наука кандидата

Үөрэх министрствотын учебнай-методической сэбиэтэ
биһирээбитэ

Автор саха тылыгар билигин нуучча тылын сабыдыалынан
туох уларыыы тахса турарын ырытар, тыл-өс культуратын
үрдэтэргэ бэйэтин санаатын этэр, сүбэ-ама биэрэр.

Учуутал, үөрэнээччи, сахалы суруйар, тылбаастыыр киһи,
төрөөбүт тылын сэргиир, кэрэхсиир дьон туһаныан сөп.

© Петрова Т.И., 1996

Аан тыл

Сорох киһи саха тыла кэнники кэмнэ чахчы сайынна,
кыаҕа улаатта диэн астынар, сорох буоллаҕына тылбыт
сыһырда, мөлтөөтө-ахсаата диэн айманар. Ол аата хайдаҕый?
Дьон-сэргэ тыл культуратын үрдэтэр наада буолла диэн
өйгө-санааҕа кэлэн эрэр. Ол ис дьинэ тугуй, онно туох
нааданый?

Саха сиринээҕи Наука Академиятын академига П.А.Слеп-
цов "Якутский язык. Истоки, становление норм" (1986) уонна
"Якутский литературный язык. Формирование и развитие
общенациональных форм" (1990) диэн икки кинигэтигэр саха
литературнай тыла туохтан силис тардан, умнас анньан, хайдах
үүнэн-сайдан тахсыбытын бэркэ диэн ымпыктаан-чымпыктаан,
саас сааһынан ырытан суруйбут. Төрөөбүт тылбыт бүгүҥнү
туруга, ыалдьар ыарыыта, инники турар сыал-сорук даҕаны
барыта манна бэлиэтэнэн, ыйыллан сылдьар. Онон автор тугу
этэрин нууччалы-сахалы да буоллар, билсэ түһүөххэ.

"В якутском языке в результате становления и развития
литературных норм произошли огромные изменения в функцио-
нальном распределении языковых средств на всех уровнях, в
узальных нормах словоупотребления". "Вторжение разговорной
стихии ведет к активизации различных вариантных и синони-
мичных средств, массовому проникновению элементов ненорми-
рованного двуязычия, многочисленным колебаниям в нормах
литературного языка. Все это [...] при отсталости нормализа-
ционной деятельности ведет к своеобразной "интеллектуальной
раскованности", игнорированию дисциплины литературного язы-
ка со стороны пишущей и говорящей с трибун, по радио и
телевидению публики, - казалось бы, основных носителей и
творцов литературной нормы".

"Изменения, происходящие в нормах словоупотребления якутского языка в новейший период его развития - процессы, еще не оформившиеся окончательно, а наметившиеся как некие тенденции, имеющие неустоявшийся, во многих случаях противоречивый характер". "Все, что возникает и интенсивно развивается в недрах письменного литературного языка, предусматривает нормализацию, допускает сознательное вмешательство в процесс развития на основе глубокого и всестороннего изучения данного явления". "Особое внимание должно уделяться смысловой дифференциации синонимичных ресурсов языка".

"Под нормализацией понимается прямая или косвенная позитивная деятельность, способствующая совершенствованию норм литературного языка". "Под культурой языка понимается высокая обработанность, стабильность, гибкость, ясность, стилистическая дифференцированность норм литературного языка, могущих служить средством, орудием эффективного общения, общественного развития, прогресса". "Культура речи - развитое у говорящих и пишущих языковое чутье и вкус, сознательная любовь к родному языку, умение наилучшим образом пользоваться языком, его выразительными средствами".

"Разработка вопросов якутского литературного языка, и прежде всего отработка, стабилизация, укрепление его норм и повсеместное их внедрение в широкие массы населения, приобретает в современной языковой ситуации первостепенную важность, в известном смысле определяющую даже судьбу самого языка". (11 - 8, 237, 102, 97, 10, 9 с.)

Мин саха саналаах киһи быһыытынан, билинни хаһыат, радио, телевидение суруйар-санарар тылын хомуйсубут матырыйаалым П.А.Слепцов ити этэригэр үүт-харахха түбэхэр эбит. Ол иһин дьонно-сэргэбэ туһалаах буолаарай диэн кинигэбэ киллэрэргэ сананым.

* * *

Олох хаамыта хайа да үйэбэ сиркилэ курдук тылга кестөр. Онон тыл уларыйыта - былыр былыргыттан быыстала суох бара турар исторической процесс буолар.

Тыл уларыйар биир сүрүн төрүөтэ атын омок тылын кытта алтыһы буолар. Араас омок тыла аалсара билинни кэмнэ улам кэнээн, тэнийэн иһэрэ биллэр.

Олох сайдыыта, тыл тылга сабыдыала араас салааба тус-туспа кестөр. Тыл саамай сэргэх, ылбабай өттө - лексика. Оттон тыл үөскүүр ньымата, грамматической тутула быдан бөбө, өр кэмнэ, бэрт бытааннык, күүстээх дьайыы түмүгэр уларыйыан сөп. Тыл саамай туруктаах өттө доржооно, фонетика буолар.

Диалектика сокуонунан тыл уларыйыта эмиэ икки өрүттээх. Тыл наар эбиллэр, байар эрэ буолбат, умнуллара, сүтэрэ эмиэ баар. Хайа да омок тыла ханнык эрэ өттө тупсар, сайдар, туга эрэ сыйһыар, мөлтүүр-ахсыр. Тыл атын тылга баһыйтаран олус улаханньк уларыйара эбэтэр олох да өлөрө, симэлийэрэ (ассимиляция) даҕаны биллэр. Тыл үөрэбэр ону бэлиэтиир араас термин баар:

Займствование - элемент чужеродного языка (слово, морфема, синтаксическая конструкция и т.п.), перенесённый из одного языка в другой в результате языковых контактов... Займствования приспособляются к системе заимствующего языка и зачастую настолько им усваиваются, что иноязычное происхождение таких слов не ощущается носителями этого языка. (6, 158 с.)

Интерференция - взаимодействие языковых систем в условиях двуязычия; выражается в отклонениях от нормы и системы второго языка под влиянием родного. Интерференция способна охватить все уровни языка, но особенно заметна в фонетике (акцент в узком смысле слова). (6, 197 с.)

Калька - образование нового фразеологизма, слова или лозового значения слова путём буквального перевода соответствующей иноязычной языковой единицы. (6, 211 с.)

Субстрат ... в отличие от заимствования предполагает широкое этническое смешение и языковую ассимиляцию пришельцами коренного населения через стадию двуязычия. Явления субстрата способны проявляться на любом уровне языковой системы от фонетики до лексики либо в виде вошедших в язык единиц и категорий, либо в виде специфических процессов исторических изменений в системе языка-победителя. (6, 497 с.)

Пиджины - структурно-функциональный тип языков, не имеющих коллектива исконных носителей и развившихся путём существенного упрощения структуры языка-источника; используется как средство межэтнического общения в среде смешанного населения. Процесс формирования пиджинов [...] проявляется

прежде всего в разрушении и упрощении сложных грамматических моделей языка-источника, развитии аналитизма и изоляции. (6, 374 с.)

Креольские языки - языки, сформировавшиеся на основе пиджинов и ставшие родными (первыми) для определённого коллектива их носителей. Креольские языки являются родными для следующих поколений соответствующего этноса. Генетическое родство креольских языков с языками-источниками сохраняется, но резко нарушается эволюционный процесс в ходе их формирования. В подавляющем большинстве креольских языков около 90 % словарного состава сформировано на лексическом материале языка-источника. Наиболее продуктивными моделями словообразования являются двухкомпонентное словосложение, редупликация, а также деривация. В лингвистической литературе креольские языки иногда характеризуются как "смешанные", т.е. представляющие комбинацию словаря одного языка с грамматикой другого. (6, 245 с.)

Тус-туһунан тыл аалсара ити курдук араас таһымнаах, араас түмүктээх буолар эбит. Ону билэр биһиги ийэ тылбыт билигин хайа сүһүөххэ үктэнэн турарын таба сыаналыырга туһалаах буолуон сөп.

* * *

Саха сиригэр нууччалар кэлбиттэрэ төрдүс үйэтэ туолан эрэр. Ол уһун кэм устатыгар тыл баайыгар, сана дорбоонугар нуучча тыла туох сабыдыаллаах буолбута А.Е.Кулаковскай, П.А.Слепцов, Н.Д.Дьячковскай о.д.а. суруйбут үлэлэригэр көстөр. Кылгастык эттэххэ, саха тыла нуучча тылын кытта алтыһар процеһа араас кэрдийи ааста.

Бастакы сүһүөх - Октябрьскай революция иннигэр нуучча тылыттан киирэр тыл дорбооно да, уларыйар формата да саха тылын сокуонугар бас бэринэн, саха тылын саппааһа чаччы байбыт. А.Е.Кулаковскай революция буолуон иннигэр 2400 кэринэ нууччаттан киирии тыл баарын аахпыт эбит. (4, 22 с.)

Иккис сүһүөх - революция кэнниттэн 60-с сылларга диэри кинигэ-кумаабы тэнийэн, нуучча тыла сахалыы сурук-бичик сайдарыгар көмөлөспүт. Ол эрэри бу сағана нуучча тыла бытааннык тарҕанара. Нуучча тыллаах дьон аҕыйахтык кэлэрэ,

оттон олохтоох нууччалар саха тылын билэр этилэр. Онон саха тылын төрүт грамматическай тутула чөл сылдыбыт.

Үһүс сүһүөх - 60-с сыллартан сағаланар. Бу кэмнэ Саха сирин төрүт омукарарын үс гыммыт иккитэ үрдүк эбэтэр орто үөрэҕи ылан, нуучча тылын үчүгэйдик баһылыыр. Республикаҕа промышленность күүскэ сайдан, нуучча тыллаах нэһилиэнньэ ахсаана эмискэ улаатар, элбэх омукарар үлэ-үөрэх коллектива дэлэйэр. (8, 20-21с.). Ол аата нэһилиэнньэ нуучча тылынан санарар наадата да, кыаҕа да улаатар.

Мантан ыла ордук кэлин 30-20 сылга нуучча тыла саха төрүт тылын үтүрүйэн барар. Саха тыла сыһыарар, мөлтүүр-ахсыыр суолга үктэнэр.

* * *

Нуучча тылын кытта тэннээтэххэ, саха тыла тюрк тылын кэккэтигэр киирсэр буолан, агглютинативнай, сыһыары эбилиннэҕин ахсын уһуу турар туруктаах тыл. Ону тэнэ (бағар ол иһин да буолуо), Е.И.Убрятова бэлиэтэбитин курдук, өссө аналитическай, ол аата элбэх аттары халыыптаах тыл эбит.

Саха тылын саппааһа, Э.К.Пекарскай эппитини, "байғал курдук баай". Ол да буоллар саха омукар олоғун кизбэ төрдүттэн уларыйан, үгүс тыл, бастатан туран, предмет аата умнулунна. Оттон билигин олоххо баһылыыр-көһүлүүр миэстэни ылар абстрактнай өйдөбүлү бэлиэтиир аат тыл, наукаҕа, техникаҕа сыһыаннаах сахалыы төрүт тыл тийбэт.

Саха тылын сүрүн грамматическай категориялара нуучча тылыгар сөп түбэхэр: сана чааһа, падеж, ахсаан, кэм, сирэй, этии чилиэнэ, этии арааһа маарынаһара үгүс. Ол эрэри саха тылын үгүс грамматическай формата олоххо туттулар сирэ нуучча тылыттан элбэх атыннаах. Билигин ону сэргэстэһиннэрэ тутан үөрэтэн, чинчийэн, наукаҕа киллэрэр, олоххо-дьаһахха таба туһанар сорок турар.

Нуучча тыла Советскай Союз сағаттан норуоттар бодоруһар тыллара диэн үрдүк статустаах. Онон Саха Республикатыгар мунһах, конференция, сессия, съезд о.д.а. үксэ нуучча тылынан барар, докумуон, дьыала барыта нууччалыы сурулар. Саха тыла Саха Республикатыгар государственнай тыл статуһун 1992 сыллаахха ылбыта. Ол аата нуучча тылын кытта тэннэ дьыала, суут-сокуон сурулар, үөрэх, наука тыла буолар бырааптаах.

биһ

тус
үрд

төр

Ити быраап билигин олоххо киридэ диир эрдэ, ол туһугар элбэх үп-харчы эрэ буолбакка, тылы эллиир, тупсарар-чочуйар улахан үлэ наада буолара биллэр.

Уопсай үөрэхтээһин сахалыы орто оскуолатыгар оҕо 9 кылаас бүтүөр эрэ диэри төрөөбүт тылын үөрэнэр, ол иһигэр 1963 сылтан ыла математиканы, физиканы 7 кылаасан, химияны 8 кылаасан, биологияны 9 кылаасан нууччалыы үөрэтии саҕаламмыта. 1992 сыллаахха "Саха Республикатыгар национальнай оскуолалары санардан сайыннарыы концепцията" киирбитин кэннэ ити предметтэри үөрэтэр кинигэ тылбаастанан, билигин сахалыы үөрэнэр кыах сана баар буолан ээр.

Ол эрээри төрөппүт үөрэтии тылын талар быраабын туһанан, саха үөрэхтээх өттө оҕотун нууччалыы үөрэтэр кылааска биэрэр буолбута ыраатта. Итини таһынан үгүс промышленнай оройуон киинигэр уонна Дьокуускай куоракка сахалыы иитэр детсад, сахалыы үөрэтэр кылаас суох эбэтэр ахсаана аҕыйах буолан, холобур, 1996 сылга саха оҕотун 16,4 %, ол аата оскуола саастаах 81200 оҕоттон 14 тыһыынча саха оҕото төрөөбүт тылын үөрөппэт. (7, 35 с.)

Сахалыы сурук-бичик тыла үөскүүрүгэр нуучча тыла улахан сабыдыаллаах этэ. "Письменная литература на якутском языке с самого начала испытывала огромное влияние русской литературы, а её язык - русского языка. И это также наложило отпечаток на зарождение литературных норм, на нормативное освоение различных инноваций (главным образом интерферентного происхождения)", - дьээн П.А.Слепцов суруйар. (10, 11 с.)

* * *

Саха үөрэхтээх дьоно, бастакы суруйааччылары бары нуучча тылын, литературатын, культуратын үчүгэйдик билэр, үрдүктүк сыаналыыр, диринник ытыктыыр, икки тылын дэгиттэр санарар, суруйар этилэр. 20-50 сс. элбэх уус-уран литература тылбааһа, тылбаас үөрэх кинигэтэ, тийимтиэ (популярнай) литература тылбааһа тахсыбыта. Сэрии кэнниттэн хаһыат ахсаана, радио, онтон салгыы телевидение биэриитэ улаатан, сахалыы суруллар, ол иһигэр тылбаастанар матырыяал олус кэнээн иһэр.

Ол эрээри саха тылын үөрэбэр нууччалыы-сахалыы тылбаас боппуруоһун анаан-минээн чинчийэр, ирдэбил олохсутар үлэ

суох буолан, ити элбэх ахсааннаах тылбаас билигин дьаалатынан бара турар, үгүс өттүгэр тылыттан тылыгар түһэрэр, туруору тылбаас баһыйар. Ордук 70-80-с сс. олус уһун матырыяалы бэрт суһаллык тылбаастыыр наада буолан, сахалыы сурук-бичик тылыгар нуучча тылын грамматической форматын, нууччалыы этии тутулун үтүктүү олохсуйбута.

* * *

Нуучча тыла төһө да улахан сайдыылаах, кыахтаах, улуу тыл буоллар, атын айылгылаах, туспа грамматической тутуллаах тылы үтүктэр барыта үчүгэйи эрэ аҕалар диир табыллыбат. Тылы көрөр-харайар, бэрийэр, харыстыыр үлэ суох буолан, нуучча тылын анар кырыытыттан үтүктэртэн саха тыла олус сыйһырда, литературнай нуорма айгыраата.

Ол содулугар саха тыла куһаҕан, уһун, лабысха, киһи өйүгэр түспэт диэн өйдөбүл үөскээтэ, үөрэхтээх дьон сахалыы санара туран, киһи өйдүө суоҕа диэн нууччалыы быһааран биэрэр буоллулар. Оҕобут-ыччашпыт ийэ тылын үөрэнэн, сайдыыттан, үөрэхтэн матыа диэн куттанан, нуучча тылын үөрэтэр баҕалаах киһи элбэх. Итинтэн салгыы саха тыла кыаҕа кыра, сайдар кэскилэ суох, саха тылын билэ сатыыр туохха нааданый диэн омсолоох түмүгү онорор дьон эмиэ баар буолар.

Куруук даҕаны нууччалыы тартарылаах сахалыы сананы истэр, кинигэни-хаһыаты ааҕар буолан, эдэр ыччат эрэ буолбакка, бэл сааһырбыт дьон нууччалыы халыпка үөрэнэн, сыйһа санарабыт, суруйабыт диэн санаабат, хата сахалыы этиини сыйһа курдук истэр идэлэннэ. Үөрэхтээх саха сахалыы толкуйдаабат, нууччалыы халыбынан толкуйдуура (языковое сознание) ордук судургу буолла.

Омук ураты психологията, быһыта-майгыта, өйө-санаата (этнопсихология) санарар санатыгар арыллар дииллэр. Ол аата саха бэйэтин төрүт-уус тылыттан-өһүттэн тэйдэбинэ, атын омук санарар халыбын кытта кини психологиятын инэринэн, быһыта-майгыта эмиэ уларыар суолга киирэрэ буолуо.

Билинни саха тыла нууччалыы сурук-бичик стилин батыһан, киһи суруйбакка эрэ санарбат, үксүгэр суруйан баран ааҕан биэрэргэ ордук дьүөрэ буолла. Ол иһин үгүс киһи, ордук оскуола оҕото саныыр санаатын суруга суох сатаан сааһылаан

бил

тус
үрг

төг

эпэт, сиһилии кэпсээбэт, киһини кытта ирэ-хоро сэхэргэспэт буолла.

Саха тылын инники кэскилэ даҕаны бэрт уустук. Күн ахсын нууччалыы кинигэни-хаһыаты ааҕар, нууччалыы сананы быыстала суох истэр, санаатын барытын бэйэтэ нууччалыы санарар саха киһитэ төрөөбүт тылын ыраастык тутара ыарахан. Онон билинни саха тылыгар туох уларыһыы тахса турарын чинчийэр, сааһылыыр, сыаналыыр элбэх үлэ, улахан дьулуур (*сознательная любовь* - П.А.Слепцов) наада. "Государственной тыл оруолун дьон барыта билэр, харыстыыр бигэ нуормалаах, араналаммыт араас стиллээх, үрдүк культуралаах литературнай тыл толорор кыахтаах. Литературнай тылы общество бэйэтэ кыһанан, бүөбүйдээн, тупсаран-чочуйан сайыннарар" диэн саха тылын сайдытыгын концепциятыгар тоһоҕолоон этиллэр.

Ити туһунан кэлин кэмнэ этэр-суруйар киһи элбээн эрэр. М.П.Алексеев-Дапсы "Биирэм тыл" диэн радионан биэриитин дьон бэркэ сэргээн истэр буолла. Төрөөбүт тылы харыстыыр, тыл-өс культуратын үрдэтэр наадатын туһунан суруйуу "Саха сирэ", "Сахаада", "Кэскил" хаһыакка эмиэ сотору-сотору бэ-чээттэнэр.

Билинни түргэн тэтимнээх кэмнэ саха тыла хайдах-туох уларыа турарын барытын толору хабан, сиһилии ырыта охсон ытыска ууран биэрэр ыарахана чуолкай. Онон бу кинигэбэ тыл тутулугар, сахалыы санаҕа, стильгэ сыһыаннаах быстах-быстах боппуруостары ылан, нуучча тылын сабыдыалынан хараҕы-кул-гааҕы ордук аалар туох уларыһыы тахсарын торумнаан көрөргө холонобут¹. Инники өттүгэр бу хайысханан үлэлиир киһи элбээн, ырытыы кэнгээн-диригээн иһиэбэ диэн бүк эрэнэ саныыбыт.

¹ Үлэ үксүгэр сахалыы тахсар хаһыат, саха радиотын, телевидение биэриитигэр, Үөрэх министрствотыгар киирэр араас рукописка олоҕурда. Ону тэнэ киһи барыта да күннэтэ истэ-көрө сылдыар тылын-өһүн хомуйан туһанныбыт.

БИЛИННИ САХА ТЫЛЫГАР НУУЧЧА ТЫЛЫН САБЫДЫАЛА

У нас разрушен язык. То есть формально, например, русский и грузинский языки есть. Но наш весь [...] в раковых опухолях, которые не поддаются развитию. Существующий язык, состоящий из десятков слов, из неподвижных блоков, подобно бичу божьему, останавливает любое движение мысли, возможной мысли. Мы не мыслим не потому, что запрещено, а потому, что разрушены внутренние источники мысли, источники гармонии, и тем самым разрушено поле языка.

М.К.Мамардашвили

Билинни саха санарар санатын өйдөөн иһиттэххэ, сурук-бичик тылын одуулаан көрдөххө, үксэ да сахалыы тыл (*лексика*), сахаҕа баар грамматической форма буолар. Ол эрэри хайдах эрэ туора иһиллэр, тыл атыннык ситимнэхэр, атын сиргэ киирэр, атыннык сааһыламмыт этии тахсар.

Бу үксэ функциональной уларыһыы, ол аата тылы туспа ыллахха сыһыата көстүбэт, тыл ситимигэр, этиигэ киирдэбинэ биллэр.

Манньк уларыһыы үксэ да нууччалыыттан туруору тылбаас буолан, нууччалыы билэр киһи өйдүүрүгэр улаханньк мэхэйдээбэт, биирин үксүн онон түргэнник тарҕанар. Оттон ис дьинин ыллахха, бу саха төрүт тыла уларыяр, креольскай тылга кубулуйар (*искаженный якутско-русский язык*) процеһа барар.

Функциональной уларыһыы лексика уонна грамматика силбэһиитигэр биллэр буолан, тыл үөрэбин үгэс буолбут салаатыгар сатаан киирбэт, тыл ситимин, этиини кытта мэнгэстэ турар. Ол да буоллар бу кинигэбэ матырыйаалы ааҕааччы бэйэтэ сыаналаан, ханна тугу туттар ордугун ырынгалаан туһанарыгар арыый табыгастаах буолаарай диэн, "лексика", "сана чааһа" "этии" диэн үөрүйэх салаанан арааран биэрэбит.

биһ

туо
үрл

төр

Лексика сыһынар бэлиэтэ

Саха тылын үөрөбүр Э.К.Пекарскайтан саҕалаан лексикаҕа куруук да улахан болҕомто ууруллар. Ол түмүгэр биһиги тылбыт баайа баччаанна диэри балачча чөл сылдыар диэххэ сөп.

Тыл баайын харыстыырга лексикаҕа саха төрүт тыла уонна кирири тыл диэн өйдөбүл олохсуйбута ордук улахан суолталаах. Дьон-сэргэ ону билэр, араарар буолан тылы ыраастык туттарга кыһанар, ол туһунан элбэхтик этэллэр, суруйаллар.

Ол да буоллар манна билигин даҕаны ыарахан элбэх, нуучча тылын сабыдыала мөлтөөбөт. Онтон аҕыйах суолу бэлиэтиэххэ сөп.

Нуучча тылын кыбыты.

1. Сахалыы этиигэ нуучча тылын кыбыты, "бааһынай-дааһын" баарын киһи барыта билэр, үгүс киһи ону өйдөөн истэр, куһаҕан диэн тумна сатыыр. Ол эрэри итинник түбэлтэ сии биир тахса турар.

1996 сыл сааһыгар, хаар уулан эрдэбинэ телевидение биэриитигэр Бүлүү улуунун биир учуутала "физика, химия учебнигы сахалыы тылбаастыыр дэ бу туохха нааданы" диэн кыһыра былаастаан этэрин истибитим. Онтон салгы бу учуутал *убежденная суохпут, внутреннэй культурабыт намыһах, биһиги как святыню ылынабыт* дии-дии итийэн-кутуйан туран кими эрэ, тугу эрэ мөхтө да мөхтө. Бу учебнигы тылбаастыыр буолан, биһиги нуучча тылын кыбытабыт диэбитин дуу, ону тылбаастыы сатыах кэриэтэ маннык санарбыт ордук диэрин дуу мин кыайан өйдөөбөтөбүм.

2. Кэнники кэмгэ сахалыы санаҕа биирдии нуучча тыла кыбыллар буолбакка, тыл ситимэ, этии **быһаҕаһа**, оннообор нууччалыы бүтүн этии кириэр буолла. Онон санарар санабыт "ала манаас" буолан тахсар.

1995 сыллаахха Республика күнүгэр анаммыт телевидение биэриитигэр *в целом культураҕа маннык изменение киридэ дири ыарахан. Одареннай оболорго условие тэрилиннэ, но в то же время библиотекалар сабыллар. Это факт. Онон бэйэм мнением двойкай диэн интервью баара.*

Радио биэриитигэр *Онгорон таһаарбыт бытовое отход-*

тарын бэйэлэрэ переработкалыыр экологические дома диэн буолуохтара. Итиннэ цифровой даннайдары аҕалыахха. 600-кэ тиийэ гражданской искэ предьявляйданан турар. Үһүс национальнай гордость буолан турар. Киһи противоположной полга стремись гыныахтаах диэн о.д.а. этии үгүс буолар.

Мин манна туох да түмүк оноро барбаппын, төһө бэрдин киһи бэйэтэ да сыаналыыра буолуо.

Тыл суолтатын бутуйуу.

1. Атын омук тылын үөрэтэргэ маарыннаһар дорҕоонноох, биир сүһүөх эбэтэр биир дорҕоон атыннаах тылы арааран өйдүүр ордук ыарахан буолааччы. Билигин саха киһитэ төрөөбүт тылынан санарарыгар эмиэ итинник баар буолбут.

Радио, телевидение, хаһыат тылыттан холбур көрүөҕүн: *Минньигэс ас-үөл сыта туналыйда* (тунуйда дири оннугар). *Хомус тардан дьоруолатар* (дьурулатар онн.). *Бу 21-с үйэбэ тобо дуораһыйдыгыт дишлэр* (дураһыйдыгыт онн.). *"Эдэр саас"* шоулара аны бу сырыыга *Майаҕа, Төнүлүгэ, Ытык Күөлгэ сатарыйан аастылар; стадион ытыс тыаһынан сатарыйан олорто* (сатараан диэри гыналлар быһыылаах). *Техниканы уруккуларын үүйэ-хаайа тутар үлэбэ киридилэр* (үүйэн онн.).

2. Төрөөбүт тылын кыайан билбэт киһи тылы атын суолтаҕа туттар: *Саунаҕа 1 чаас устата көнүл күөлэһийэр кыах баар* (ууга чалбааттанар диэххэ сөп). *Ылбыт кирбишлэрин эрэллээхтик толордулар* (ылбыт соруктарын онн.). *Хаартан сааскы уу өнсүйэн* (хаар ууттуттан сир өнсүйэн онн.). *Бэс ыйын санатыгар ардахтар угуттааннар* (күөл, өрүс угуттуур). *Чугастаабы кэм иһинэн* (чугас диэн уста кээмэйэ). *Оту элбэхтик бэлэмнээтэххэ эрэ сүөһүлэрин айахтыыр балаһыанньа үөскээтэ* (айахтыыр диэн от тийбэккэ сүөһүтүн атын сиргэ аһата биэрэр).

Бу быстах алҕас буолбатах, тылы кыайан билбэт киһи суолтатын бутуйара инникитин элбээн иһэр чинчилээх.

Тылы сыһырды.

Хайа да омука сыыс тылы туттар идэ куруук баар буолар, хомойуох иһин, киһи барыта ыраастык сатаан санарар буолбат.

Ол эрэри тылы сыһырды эмиэ араас эбит. Бириде эмэтэ

биһ

туо

үрд

төр

көстөн ааһар түбэлтэ улахан куттала суох, тыл айылгытын алдыапат. Оттон киһи үксэ туттар, ааһан баран ону үчүгэй курдук өйдүүр, соруйан оннук санара сатыыр буоллабына, бу сэрэхтээх көстүү буолуон сөп.

1. Билигин саха тыла саамай сыһынар төрдө нууччалы этини сүһэн ылартан тахсар. Нууччалы санара үөрүөх, нууччалы толкуйдаах (*языковое мышление*) киһи ордук тылы кыбытабын диэн бэйэтэ да билбэт, маннык этэр сыһа диэн арааран өйдөөбөт.

Нуучча тылын сабыдыалынан сахалыы этиигэ наадата суох тыл кыбылларын сана чааһын ырытар кэмнэ көрүөхпүт. Манна кылгастык эттэххэ, кини, бэйэ солбуйар аат, быһаарар суолталаах аат туохтуур, уонна ситим тыл, дьөһүөл о.д.а. баар буолар. Маннык тыл киирдэбинэ сахалыы этии тутула уларыан барар, саха тылын отуора хамсыыр.

Холобур, *Осипов уонна кини кэргэнэ Елена Никитична элбэх обону төрөттүлэр уонна ииттилэр. Обо төрөөбүт сирэ-уота, кинини ураты сылааһынан уонна тапталынан угуттуур дьыэ кэргэн алаһа дьыэтэ - киниэхэ олобун бүтүннүүтүн устатыгар тирэх буолар. Эһиги күүстээх уонна барыны сатыыр, бэйэбит төрөөбүт кыраайгытын, бэйэбит Аба дойдугутун таптыыр буола улаатаргытыгар ис сүрэхпиттэн баҕарабын. Саха радиота бэйэтин үлэтин саҕалыыр.*

2. Билинни саха тылын биир сүрүн итэбэһэ - официальной тыл-өс (*канцелярит*) киэнник тарҕаммыта буолла.

Ханнык баҕарар сайдыбыт омук тылыгар деловой стиль диэн ааттаах бэйэтэ туспа сыаллаах-соруктаах, туспа бэлиэлээх функциональной стиль баара биллэр. Ол стиль биир бэлиэтэ - ураты тутуллаах кэпсиирэ халыыба буолар: *кэпсэтии барда, дьүүлгэ турда, кыттыыны ылла, ыйытыы киирдэ, эппиэт биэрдэ, этии киллэрдэ, быһаарыы таҕыста, суолтаны ылар, оруолу оонньуур о.д.а. Кэпсэттилэр, дьүүлэстилэр, ыйытта, эппиэттээтэ, суолталаах, оруоллаах диэтэххэ, букатын атын стиль буолан тахсар. Оттон көннөрү санаба итинник этии элэк-хаады курдук көстөр: ийэм миэхэ урооккун аах диэн этии киллэрдэ, мин соммун кэтэргэ быһаарыы ылынным о.д.а.*

Билигин итиннэ маарынныыр этии олус тарҕанна: *манна ыарыһахтар эмтэниини бараллар* (эмтэнэллэр онн.), *өлөрүөхсүт психодиспансерга бэрэбиэркэни ааста* (бэрэбиэркэлэннэ онн.), *бурдугу ыһыы ытыллар* (бурдук ыһаллар онн.), *хортуоппуйу онорон таһаарыы улаатта* (хортуоппуй үчүгэйдик үүннэ онн.).

Корней Иванович Чуковской "За живое, образное слово" диэн кинигэтигэр бэл улуу нуучча тыла сыһырыбытын, канцелярит сабардаабытын абаран-сатаран туран бэлиэтиир. Ол туһунан кинигэтигэр ордук этэр кыах суох буолуо диэн, бэйэтэ тугу суруйбутун аҕалабын (18):

"Канцелярская речь по своей ядовитой природе склонна отравлять и губить самые живые слова... слова утрачивают свой первоначальный человеческий смысл и превращаются в нудный шаблон", "количество этих отглагольных имен уже само по себе служит верным свидетельством канцеляризации речи...", "этот департаментский, стандартный стиль внедрился и в наши бытовые разговоры, и в переписку друзей, и в критические статьи..., эти формы проникли и в радиопередачи, и в школьные учебники русской словесности...".

Канцелярит тоҕо олус тарҕанарын туһунан К.Чуковской маннык этэр: "Шаблонами люди чаще всего говорят по инерции, совершенно не переживая тех чувств, о которых говорят. Поэтому... так много шаблонов именно в бюрократической речи, чтобы прикрывать наплевательское отношение к судьбам людей и вещей".

Салгыы бу курдук суруйар: "Среди нас появилось немало людей, буквально влюбленных в канцелярский шаблон, щеголяющих ... бюрократическими формами речи", "дело дошло до того, что многие из них при всем желании не могут выражаться иначе: так глубоко погрязли они в департаментском стиле".

Саха тыла эмиз итинник туруктаах. Суолтата да суох буоллар соһулла сылдьар аналлаах, барар, быһыытынан, онорор, таҕыста, үөскүүр, ыйытылына, өттүнэн, сыһыаннаһы о.д.а. тыллаах халыып арахсыспат аргыс буолла:

- утах онорорго *аналлаах* тутулла турар сыахха *анаан* сана тэрил аҕалылыбыт, оболорго *аналлаах* хаһыат, дьахталларга *аналлаах* биэри, хаһыат үп-харчы эйгэтигэр *аналлаах* сыһыарыта;

биһ

тус
үрд

төр

- оттооһун ыараханник барар, нуучча тылын батыһы барар; Сааскылаахха улахан тонуу барда, турбаны ууруулар бара тураллар, специалистары бэлэмнээһин барар;

- бэлэм бордууксуйа быһыытынан таһаарар, киһи быһыытынан хаачыстыбата, дыала сабаланытын быһыытынан аабыллар;

- үгүс уоруу түүн оноһуулар, сайылыкка көһүү оноһуулар, алгыс оноһуулар, киһиэхэ чугаһааһын оноһуулар;

- 628 уоруу табыста, өйдөспөт буолуу тахсар, оскуоалары өйөөһүн тахсыбыт, кырдыаҥастарга кыһамны тахсар;

- романнар үөскүүллэр, өссө биир ынырык страница үөскүү этэ, мунчаарыны үөскэтиэ суоҕа, улуус бюджетын үөскэтиэ;

- эт-хаан өттүнэн сайдыы, экономической өттүнэн тутулуга суох, социальной өттүнэн көмүскэллээх; уус-уран өттүнэн ситиһиилээх;

- болҕомтолоохтук сыһыаннаһаллар, кыһамнылаахтык сыһыаннаһылаахтаах, хардарыта сыһыаннаһылары быһаарар;

- котельнайдары сөргүтүү ытыллар, хомус сынаабын хамсаты ытыллар, бэлэмнээһин ытыллар; анал үөрэтиилэр ытыллыахтаахтар; санаты ытыллар ...

Холобур, образуется, создается, появляется, формируется, вытекает, написаны эһин диэн нуучча тыла биһиэхэ барыта "үөскүүр" буолла. Дьингэр бэлэм бордууксуйаны таһаараллар, роман суруйаллар, улуус бюджетын онороллор, эт-хаан сайдыыта, социальной көмүскэллээх, котельнайдары сөргүтэллэр, үлэ-хамнас бара турар диир тоҕо сатамат буолуой?

Манньык этиини мунһар киһи, арааһа, бэйэтэ кинигэ буолуо этэ...

3. Тылы кыайан билбэт киһи этиигэ наадата суоҕу аһара ситилиир идэлээх буолар, холобур, ийэм үүт биэрэр ынабын ыыр диэбит курдук.

Сирийэн көрдөххө, итиннэ маарынныр этии билигин олус элбэх: халтаһыны сүгэнэн суоран онорбуттар, Саввинов оттуур ходуһатын ото үчүгэйдик үүммүт, төбөтүн өрө өндөтөн көрбөккө, сутуруктарын көхсүлэригэр туора сүгэн кэбиһээт, илиитин кэннигэр кэдэрги тутан баран, сылгы

кутуругун кылыттан дэйбиир онороллор, сылгы аһын хаар анынттан бэйэтэ хаһан аһыыр о.д.а.

Манньык этиини киһи өйдүүрүнэн өйдүүр эрэри, тыл-өс культурата лаппа намыһаҕа көстөр.

4. Этиигэ тылы хатылыыр түбэлтэ эмиэ тыл-өс мөлтөсүн туоһулуур: бэлэмнэни толору бэлэмнээхтик ытыллар, олобун суолун таба тайаммыт эрэ оҕо бэйэтин суолун бигэтик булунар, бэлэмнэни үлэлэр барбытара бу сайынны да үлэттэн көстөр; бу күннэргэ кураан күннэр тураннар о.д.а.

Аттары халыбы уларыты.

Биһиги тылбыт билигин тоҕо эрэ барыта төттөрү буолан иһэр - наадата суох тыл этиигэ киирэр, ханна наада тыл көтөн хаалар. Онтон эмиэ саха тылын үөрүйэҕэ уларыар, нууччалы тартарылаах этии тахсар.

Е.И.Убрятова саха тылын аналитической тыл диэн быһаарбыта баар. Билигин туох ханнык иннинэ ол аналитической, төрүт-уус сахалы аттары халып уларыан иһэр. Холобур: саха матыбын туһанытын (хайдах туһанарын онн.) көрөбүт, истибиттэр кэлбиттэр (истибит дьон онн.), оҕо үөрэппитин умнубат (тугу үөрэппитин онн.), дьонно ылыннар ылаахтык быһаарыахтаах (дьон ылынар курдук онн.).

Саха тылыгар аттары халып бэйэтэ анал функциялаах, ураты көстүү эбит. Холобур, сыһарыны солбуйар буолан, тыл кылгыр, түргэнник өйдөнөр буолар: сирдэрэ-уоттара бэйэлэригэр сыһарыллалларыгар быһаарылыбыта (сыһарарга диэн быһаары тахсыбыта); механизмнара ситэ оноһуллубаттарыттан (оноһуллубат буолан); Россия сокуоннарын кытта харсыһыларыттан, хардарсыларыттан (харсыһар, хардарсар буолан), уураахтар күүстэрин сүтэрбиттэриттэн (сүтэрбит буолан).

Аттары халып тыл кэрэтин (эстетикатын) харыстыыр эмиэ оруоллаах: күүрэгэй чыычаах күнү уруйдуурдуу (уруйдуур курдук) ырыата дьырылыыр; мин көмөлөһүөм диирдии (дээр курдук, диэбит курдук); омуктар чэчириэхтээхтэрэ (чэчириэх этилэр); элбэх үчүгэйдэрдээбин (үчүгэй өрүттээбин) иһин;

би

тус
үр

тө

механизатордардын кэпсэттэ (механизатордары кытта) о.д.а. Скобкаға баар халыбы туттуннаха урдуу-урдуу, диир-диир, тиэх-тээх, дэр-дэр, тар-дар диэн иһиллэр сүһүөх көбүрүүр.

Утарсар өйдөбүллээх тылы туттуу.

Утарсар өйдөбүллээх тыл биир этиигэ киирдэбинэ, этии ис хоһооно мунаах буолар: кэккэ ыарахан бөбө (кэккэ - аҕыйах соҕус, бөбө - олус элбэх) ол аата "аҕыйах соҕус ыарахан олус элбэх" диэн буолар; биһиэхэ кадр тиийбэтэ, суоҕа улаханник атахтыыр (иккиттэн биирэ буолуон сөп); манна диэн даҕатан эттэххэ (манна диэн эттэххэ эбэтэр манна даҕатан эттэххэ онн.); ол төрөппүккэ дэлэлээх чэпчэтии буолбатах үһү дуо (төрөппүккэ чэпчэтии буолбатах үһү дуо эбэтэр дэлэлээх чэпчэтии буолуо дуо онн.).

Литературнай нуорманы кэһии.

Хайа да омук тылыгар литературнай нуормаға киирбэт тыл даҕаны, грамматическай форма даҕаны баар буолар. Холобур, диалект, жаргон, сленг эһин диэн ааттанар тылы киһи төһө да билбитин иһин туспа сыала-соруга суох туттубат. Онон "харыстанар бигэ нуормалаах, араналаммыт араас стиллээх, үрдүк культуралаах" (П.А.Слепцов), сүүмэрдэммит, чочуллубут, бүтүн нация тыла (общенациональный язык) үөскүүр.

Сурукка-бичиккэ ким даҕаны литературнай тыл нуорматын кэһэрэ табыллыбат. Кэһэр да буоллаҕына, ону көннөрөргө редактор диэн анал үлэһит баар. Ким тугу таптаабытынан санарар-суруйар буоллаҕына, литературнай тыл диэн суох буоларыгар тийэр.

Оттон билигин ити өйдөбүл мөлтөөн, ирдэбил уурайан, тылы араастык эрийэн-мускуйан санарар дьон элбээтэ. Онтон тыл уһуур, киһи билбэт формата киирэн, сыһыар, сыһыыр. Оннук тылы туттар дьон төһө да баарын иһин, литературнай нуормаға киирбэт, холобур, саха тылын учебнигар суох.

Оннук холобур араас сана чааһыгар кестөр:

- национальнай сөбүлэһии наада; опыт атастасыһы кэһиир (сөбүлэһии, атастаһы онн.); нуруот үөрэҕирээһинигэр үлэлээбитэ; сүөһү төһөнөн эрдэ төрүүр да, үүтүрдүү оччонон көдүүстээх; хоруобар сытара (хоруобугар онн.);

- көрүөххэйин, өйдүөххэйин (көрүөбүн, өйдүөбүн онн.).

Практикаға ханна сырыттыгыт? Ханнык ыарахаттары көрүстүгүтү? (сырыттыгыт, көрүстүгүт онн.) Сонуну билээ-йэхпитий? Туох кэмнэри аастыбытын? (билээйэбит, аасты-быт онн.) Биһигини онно аһардыбатылар (аһарбатылар онн.);

- ол дойду сирэ-уота атынсардаах-атынсыбаттаах (атын-наах онн.); күн ортолоһуна кэлбитэ (күн ортото, ортолоон эрдэбинэ онн.); спорт илиһиннэриилээх көрүнэ бокс (илиһиннэ-лээх онн.); предприятиелар кыраныссалара сөп түбэһиннэрилиннэлэр (кыраныссаларын сөп түбэһиннэрилиннэлэр, кыраныссалара сөп түбэстэ диэххэ да син этэ);

- аһыра кураан сайынна бэркэлээтэбинэ түөртэ мөңүрүүр (бэркэ буоллаҕына диир оннугар); кини манна мэлдьитин кэлэр (мэлдьи онн.); ол дьоннор быдаһын сайдылаахтар (быдан онн.); быданынан аһара түһүөн (быдан онн.); иһин тутатына төлүүр (тута онн.); биһиги бүгүммүтүгэр кыһалҕалаахтык олоробут (бүгүн онн.); билиннээннэ диэри суох (билиннэ диэри онн.); хоруоп үрдүтүгэр (үрдүгэр онн.).

Бу билигин нуучча тылын үөрүйэбинэн тыл этиигэ хайаан да уларыһахтаах (согласование, управление) диэн өйдөбүл баһыйар бэлиэтэ быһыылаах.

Тыл үөрүйэбин кэһии.

1. Саха тыла уларыһар биир чуолкай бэлиэтэ, иһинэр-хатар, өлөр-сүтэр төрүөтэ диэн тыл үөрүйэҕэ (узус, речевой обычай) уларыһара буолар. Маннык этии тыла барыта сахалыы, литературнай нуормаға да сөп түбэһэр. Ол эрэри тыл суолтата төһө да барыта сөп, грамматическай формата алҕаһа суох буолбутун иһин, киһи истэригэр олуона, саха итинник санарбат этиитэ буолар.

Ол саамай кутталлааҕа диэн - хайа тыл ханнык тылы кытта сэргэстэһэрэ, этиигэ хайдах киирэрэ туох да уопсай быраабылата суох. Оҕо ол суруллубатах сокуону ийэ тылын кытта тэннэ инэринэр, ол иһин нууччалыы тылламмыт оҕо кэлин "уу сахалыы" санарара ыарахан. Тыл үөрүйэбин туһунан ханнык да кинигэ суох, тылдыкка даҕаны толору ыйыллыбат.

Оттон тыл атын тылтан уратыта, кэрэтэ-кэрэмэһэ, сүөгэйэ-

сүмэтэ, киһи сүрэбин-быарын ортотунан киирэр сыта-амтана бу маннык үөрүйэбэр, узуска баар. Ону атын ханнык да бэйэлээх сайдыылаах, баай-талым тыл толору кыайан биэрбэт, хайаан да туга эрэ атын буолар. Аан дойду улуу суруйааччыта В.Шекспир өлбөт тыыннаах үгүс айымньыта араас омок тылыгар тылбаастанна ини, тылбаастаммата ини. Ол да буоллар кини туһунан маннык эппиттэр эбит: "Как все великие поэты, он непереводим, и непереводим оттого, что национален" (К.А.Полевой).

Үөрэ-дьүөрэ доржоонноох, ойуулуур-дьүһүннүүр тыллаах сахалыы үчүгэй айымньы эмиз ис хоһоонун эрэ биэриэххэ сөп, оттон кырааската-музыкката барыта өлбөөрөр. *Туллук-туллук доботтоор, Туран-олорон сылдьарга Добор-атас туһалаах. Өрөс-чөрөс үөлээннээр, Үөскээн-төрөөн сылдьарга Үтүө дьүөгэ өйөллөөх* диэн А.И.Софронов кыра да буоллар дыкти-кэрэ хоһоонун хайа киһи тилэри тылбаастыа эбитэ буолла...

Оттон билинни саха тыла нууччалыы этии туруору тылбааһа, калька буолан эрэр. Узуһу билбэт буолан, нууччалыы санара үөрүйэх киһи ону арааран истибэт, онон бэйэтэ тумнар кыаба суох. Түмүгэр сыһа номохтоох этии тарбаннар тарбанан иһэр.

1996 сыл олунньу 11 күнүгэр телевидениебэ "Сүрэхтэр кэпсэтэр кэмнэрэ" диэн биэри буолбута. Бу таптал туһунан кэпсэтии, Дьокуускай куорат 2 №-дээх орто оскуолатын уонна национальной гимназия оҕолоро кыттыбыттара. Таарыйа эттэхэ, бу - куорат баар-суох икки сахалыы үөрэтэр кыһата, куорат саамай сахалыы сангарар оҕолоро. Оҕолор барахсаттар адаҕалаах ат хааман эрэрин курдук сахалыы санара сатаан муннаннылар эбээт: *кыыс бэйэтэ сүүрэр буоллабына; таптаабат буоллабына бэйэтэ бэйэтинэн барыахтаах; тапталга бастаан билинэрэ сөп дуо; кими талара көнүл энин диэн.*

Мин, холобур, кыыс бэйэтэ сырсар, *таптаабат буоллабына хайыамый, таптыырын бастаан этэрэ, кими ордороро көнүл диэн өйдүүбүн. Тапталга билинэр диир буоллаахха, оччоҕо буруйга билинэр диибит дуо?* Эдэр дьон, баҕар, ону сыһа диэн истэллэрэ, мөккүһэллэрэ буолуо.

Дьэ итинник халы-мааргы этии ахсаанын билигин ааҕан сиппэккин. Аныгы киһи *хомус тардар, сап хатар, быһах охсор, сүгэ уктуур, айа тардар, чаархаан уурар, илим баайар, илим үтэр, туу өрөр, туу угар, саа шитэр, балык туппунт, собо*

хатырыктыыр, кус үргүүр, күөс буһарар, кымыс кутар, үүт эрийэр, сүөгэй иирдэр, хаар күрдьэр, мас кыстыыр диэбэт. Киниэхэ барыта *оонньуур, онгорор, туруорар* (ставит), *ыраастыыр, таһар, бэлэмниир* (готовит)...

Аат тыл олох уларыыр буолан умнуллара өйдөнөр. Ол эрэри биричиинэ ити эрэ буолбатах.

Туохтууру туттар үгэс эмиз уларыыр: *силиһи ууга уурун* (угун онн.), *атахха бааһырбыт* (атахха таптарбыт онн.); *арай атын дойдуга ынгырдынар, Россияны хааларабыт дуу* (Россияны ама илдэ барыа дуо, Россияттан барабыт дуу диир ордук); *Удачнайга алмааһы уоруу бэлиэтэннэ* (арылынна онн.); *харыйа 250 сыл олорор* (250 сылга тийэр онн.); *төһө да олорбуппунт иһин* (хаайыыга киирбиппит, сыппыппыт онн.); *уолум кинилиин утуйбатабын бигэтик эппитэ* (кинини кытта хоонньоспотоҕум диэн бигэ тылын эппитэ онн.), *кэргэним хас да уоллуун утуйбутун билиммитэ* (уолу кытта сылдыһыспытын онн.) у.д.а.

Даҕааһыны, сыһыаты туттар үөрүйэх билигин эмиз уларыян эрэр: *дьону үтүө санаанан ахтабын* (үчүгэйдик саныбын диир оннугар); *төрөөбүт хаһыатыгар махтанар* (родная газета, хаан уруу хаһыатыгар дииллэр); *бастакы ядернай боруобалааһын 1974 сыллаахха, атын* (другой) *итинтэн 4 сыл хойутаан* (позже) *ытыллыбыта* (иккиһэ итинтэн 4 сыл кэлин буолбута диир оннугар), *икки төгүлүнэн* (икки бүк онн.), *ураты өйдөөх* (өйдөөх баҕайы онн.) о.д.а.

Бу барыта нууччалыы этии туруору тылбааһа - ол хайдах көнүөн киһи өйө хоппот. Арай "Саха тылын үөрүйэбэ" диэн тылдыт баара буоллар туох тахсыа эбитэ буолла.

2. Сахалыы этиигэ үөрүйэх тыл көтөрө эмиз баар. Холобур, *4 ойуур баһаара бара турар, 7 санга баһаар табыста* (4 сиргэ, 7 сиргэ дэнэр). Уопсайынан да бу этиини сатаан тылбаастаа-бакка, радиоҕа күн ахсын араастык этэллэр: *уот баһаара, ойуур баһаара, тыа уота барар, ойуур уота умайар* о.д.а. *Баһаар* сахалыыта уот диэн, онон *уот баһаара - уот уота* буолар. *Тыа уота* диир эмиз олурҕа. Бу хомуур өйдөбүл, ахсаан ааты кытта ситимнэспэт. Онон *уот турда, 7 сиргэ уот бара турар, 7 сиргэ ойуур умайар* дииллэр.

Эмиз ити курдук *9300 илии баттааһын хомулунна* (9300 киһи илии баттаата онн.) дииллэр.

би

тус
үр

тө

Саха тылын үөрүйэбин уларытар биир көрүгү сомоҕо тылы сыһа туттуу буолар. Оннук холобур эмиз элбэх: *Чору хостооччулар хара кыһыл көмүстэригэр* (хара көмүс диир оннугар) үрдүк сыананы ситиһэ сатыыллар. Бөлөх будумиыта түгэбэр диэри иһиллибит (түгэбэ көстүбүт диэн быһыылаах) "Водка" бытыылката этэ. Аҕатын туйабын батыһан (туйабын хатаран онн.); саҥардыы дабыдал анньынан (куорсун анньан дииллэр, анньынан буолбатах), хара өстөөбү кыайбыккыт (бу өстөөх өнө буолбатах, хара дьайдаах өстөөбү дэнэр), 51 тыһыынча киһи икки атабын тэбис-тэнниһи тутта (атабын тэннээтэ онн.).

"Эдэр саас" хаһыат *Харах дала туолуобунан үнкүүлүү, ыллыы, хаһыытыы, таһына сылдыар далланнас (!) дьон, ону видеокамералар прожектордарын сарданалара сырдаталлар* диэн суруйар. *Харах дала* - сүөһү туолар далын курдук буолбатах, киһи көрө-билэ сылдыар сирэ диэн туттуллар, оттон хараҕа туолбут - астыммыт диэн өйдөнөр. Бу этиини харах ыларынан ыллыы-үнкүүлүү, ытыс таһына, далланнаһа сылдыар дьон, ону видеокамера прожектордара сырдатар диир арыый ордук буолуо этэ.

"Саха сирэ" хаһыат *Биһиги күүстээх анардарбытыгар бэлэхтээтэ; бытархай күлүгээннээһиннэ 169 кэрэ анардар боротокуолланьылар* диэн суруйар. Киһи аймах кэрэ анара диэн сомоҕо тыл, *кыргыттар* диэн суолталаах хомуур өйдөбүл, элбэх ахсаанна турбат, ахсаан ааты кытта, *биһиги анарбыт* энин диэн туттуллар сулумах тыл буолбатах. Эр дьону күүстээх анар диэбэттэр, литературнай тылга *ильный* пол диэн аатты-ыллар.

Ол эрэри сомоҕо тыл туох да иитэ-сиринэ суох буолбатах, кэмнээх-кэрдиистээх. Холобур, "Саха тылын сомоҕо домобун тылдыыта" диэн Н.С.Григорьев кинигэтиттэн элбэки билиэххэ сөп.

* * *

Бу кинигэбэ билинни саха тылын лексикалы хайдах туруктаабын толору ырытар сыал-сорук турбат. Нуучча тылын сабыдыа-лынан билигин тылы туттарга харахха бырааһтар туох итэбэс-быһаҕас тахсарын уопсай торумун эрэ билиһинир санаа баар.

Аат тыл

Аат тыл хайа да омук тылыгар туттаах миэстэни ылар, общество олоҕо-дьаһаҕа, өйө-санаата, тыла-өһө төһө сайдыбытын кэрэһилиир саҥа чааһа буолар. Ол иһин даҕаны тыл хайдах уларыһан иһэрэ аан бастаан аат тылга көстөр.

Баай-талым саха тылыгар аат тыл үөскүүр да, уларыһар да кыаҕа киһи мыйымат курдук араас. (4, 117-124 с.) Холобур, биир аат тылтан судургу падежтааһынна 16, тардыылаах падежтааһынна 88 форма, ол аата барыта 104 араас форма тахсыан сөп.

Ол эрэри аныгы араас идэбэ, наукаҕа, техникаҕа сыһаннаах термин, абстрактнай өйдөбүлү бэлиэтиир сахалыы аат тыл кыайан тийбэт диэн билэбит. Билигин ону элбэтэр сүнкэн сорук турар, бағалаах да баһаам. Оннук үлэ аат тылы үөскэтэр уонна атын саҥа чааһын аат суолтатыгар туһанар икки хайысханан барар. Онон туох ханнык иннинэ ити туһунан кэпсэтэр ордук тоҕоостоох.

1 §. Үөскээбит аат тылы туттуу.

Сахалыы аат тыл үөскүүр ньымата олус элбэх. Ол иһиттэн бу үлэбэ нуучча тылын сабыдыалынан үөскүүр аат тыл туһунан эрэ кэпсэтии буолуоҕа.

1. 20-30-с сылларга термин, өйдөбүл суолталаах -ние, -ение (-ание), -ация, -изация, -фикация, -ство, -ость, -ование, -ирование формалаах нууччалыы аат тылы тылбаастыыр наадаҕа ("для выражения значения русских слов определённой морфологической структуры"- П.А.Слепцов) туохтууртан -ааһын, -ыы сыһыарынан үөскээбит аат тыл (*отглагольное существительное*) кирибит эбит: *баттааһын, кэтирээһин, хамсааһын, колхозтааһын, итийиһи, сайдыы, салайыы* о.д.а.

Манньык үөскээбит аат тыл (*дериват*) бастаан термин суолталаах буоллабына, билигин араас стильгэ барытыгар

тарбанна, кэбэ оботун курдук, саха тылын үгүс төрүт-уус форматын үтүрүйэн эрэр. "Переводная литература, влияние русского языка обусловили небывалую активизацию аффиксов -ыи и -ааһын", - диэн П.А.Слепцов суруйар. (10, 211 с.) Холобур,

1) элбэх сүһүөхтээх, уһун, көлөттүгэс дериват кылгас, дыһаһамыр аат тылы үтүрүйэр. Аны билигин *от үлэтэ, төрөппүт сүбэтэ, мэхэй баар, хаарчах суох, бэсиэдэ кэмигэр, тылбааһын онордо, сана сыһыаны олохтоото* диэбэттэр, хайаан да *оттоохун үлэтэ, төрөппүт сүбэлээһинэ, мэхэйдээһин баар, хаарчахтааһын суох, бэсиэдэлэһии кэмигэр, тылбаастааһынын онордо, сана сыһыаннаһыны олохтоото* о.д.а. дииллэр;

2) дериват аны аат туохтуур оннугар элбэхтик туттуллар. Урут саха кинитэ *дьиз-уот тэринэр кыһалба, ыал буолар үөрүүтэ, обо төрөтөр дьоло* диир идэлээбэ. Оттон билигин *дьиз-уот тэринии кыһалбата, ыал буолуу үөрүүтэ, обо төрөтүү дьоло* диэн буолла. *Дойдуну таптааһынга үөрэтиэххэ, ыччаты үлэбэ уһууааһын кыаллыбат* диэн суруйаллар. Мустай Карим драмата урут "*Ый өлөр түүнүгэр*" диэн тылбаастанар этэ, ол аны "*Ый өлүүтүн түүнүгэр*" диэн буолла;

3) дериват сыһыат туохтууру да үтэйэн эрэр: *үл мөлтөөһүнүттэн айгырааһын табыста* (мөлтөөн диэбэттэр), *олох айгырааһынтан дууһам айманар* (айгыраан онн.), *сана ньыманы туттуунан ситиһэр* (туттан онн.), *быһылаанна кыттыытыттан олобо алдьанна* (кыттан онн.), *ас куртах сүмэһинин дьайыытынан буһар* (куртах сүмэһинэ дьайан онн.), *оскуолаба обону үөрэтии уустугуруута көстөр* (уустугуран иһэрэ онн.);

4) тимир-тамыр курдук дериват саха кулгаабар сылаастык-сымнаастык иһиллэр аттары халыып арааһын солбуйда: *аан дойду айыллыытын быһаарар* (хайдах айыллыбытын онн.), *проблема быһаарыллыытын кэтэһэр* (хаһан быһаарылларын онн.), *уураах туолуутун хаамыытын* (төһө туолан иһэрин онн.), *маннык этиитин сыаналаан* (тобо маннык этэрин онн.), *үлэ түмүгэр ситиһишлэри көрүү туһалаах* (туох ситиһии баарын көрөр онн.);

5) үөскээбит аат тыл билигин оннообор туохтууру солбуйан, күннээби кэпсэтии тылыгар киирэн эрэр. *Хортуосканы олордоохун ытыллар, үүнүүнү хомуйааһынга үлэлээтилэр, эһиги кыайыыгыттан үөрүөм, хотторуугуттан хомойуом* диэн

этэри ким да олуона курдук санаабат. Хата, *хортуоска олордоллор, үүнүүнү хомуйаллар, кыайдаххытына үөрүөм, хоттордоххутуна хомойуом* диэтэххэ, хайдах эрэ астыга суох диэхтэрэ буолуо.

Дьэ ити курдук -ааһын, -ыи сыһыарылаах аат тыл билигин саха тылын хас да төрүт-уус халыыбыгар синоним суолталанна, ону ааһан солбуйар турукка киирдэ.

	Төрүт сахалыы форма	-ааһын, -ыи сыһыарылаах үөскээбит аат тыл
Төрүт аат тыл	мэхэй элбэх	мэхэйдээһин элбэх
Аат туохтуур	үлэни таптыырга	үлэни таптааһынна
Сыһыат туохтуур	дьон кэлэн	дьон кэлиититтэн
Туохтуур	эн этэннин	эн этиигинэн
Аттары халыып	тобо туттарын	туттуутун

Үөскээбит аат тыл атына диэн хайааһын аата өйдөнөр, (*именное понятие с процессуальным значением*). Үгүс түбэлтэбэ ол сахалыы этиигэ улахан суолтата суох, киһи онороро онто да суох биллэр суол, саха кинитэ ону чопчулуу барбат. Оттон хайааһын аата оннук үлүгэр наада буоллабына, төрүт сахалыы туспа халыып (аат туохтуур) эмиэ баар. Холобурга үс варианты тэннээн көрүөххэ: *Дьон сүбэтэ көмөлөстө.- Дьон сүбэлээбитэ көмөлөстө.- Дьон сүбэлээһинэ көмөлөстө.*

Онон үөскээбит аат тылы билигин туох да улахан сыала-со-руга суох, нуучча тылын батыһан туттар үөрүйэх буолла.

* * *

Абстрактнай өйдөбүлү бэлиэтиир аат тыл олохсуйара наада эрээри, үөскээбит аат тылы сиэрэ суох үлүһүйэн туттарган саха тыла мөлтүүр, тыл-өс культурата намтыыр.

1) үгүс тылга -ааһын сыһыарыны бүтэй дорбоонноох туохтуур олобор сыһа холбуулар: *киир-ээһин* (киир-ии онн.), *тахсааһын, барааһын, кэлээһин, киртийээһин, шитээһин* (тах-сыы, барыы, кэлии, киртийии, иитии онн.)

Мантан сылтаан тыл суолтата кытта уларыһан сөп. Холобур, *сайдааһын* (сайдыы онн. ынабы үүрүү), *булааһын-талааһын*

(булуу-талы онн. талаан ылы), *ыйааһын-кэрдээһин* (ыйыы-кэрдии онн. ыйаан көрүү), *сааскы ытааһын* (булт онн. ытаан бары), *ыаллары сирдээһин-уоттааһын* (сири-уоту биэри онн. уоттаан кэбиһии);

2) итинник сыһарыылаах аат тылы этиигэ хойуутук тутуннахха, санарар санабыт *һуу-һаа* буолан эбэтэр ытаан эрэггэ дылы *ыы-ии* диэн куһаҕаннык иһиллэр (*неблагозвучие*), саха тылын кэрэтэ сүтэр. Өйдөөн истиэххэ эрэ: *тутууну үбүлээһини төлөөһүнү министерство биэрэн иһиитин ситиһиигэ; айылҕаттан тэйээһинмит итинник сүүрээһинэ мунааһынна тириэртэ; бородуужсуйаны онороохун аһыйааһына үлэни тэрийээһин мөлтөөһүнүн түмүгэр табыста; өлөрсөөһүн боппуруохун көрөөһүннэ; аһара барааһын буолла, ону көннөрөөһүн үлэтэ ытыллар* у.д.а.;

3) ону таһынан үөскээбит аат тыл куруук даҕаны элбэх сүһүөхтээх, ордук уһун, онон санарарга да көнтөрүк, суруйарга да бытаан. Быһата, эргиччи ноцооттоох;

4) үөскээбит аат тыл төрүт-уус форма арааһын үтүрүйэр буолан, саха тыла уостар, биир халыыпка киирэн дыадайар, "серый, безликий дериват" (П.А.Слепцов) сабардыыр;

5) саамай кылаабынайа - үөскээбит аат тылы хайа түбэһиэх туттарган тыл функциональной стилэ булкуллар. "Грамматических явлений, имеющих функционально-стилистическую отмеченность, в целом немного, но различия в частотности употребления сходных грамматических явлений в разных функциональных стилях весьма значительны", - диэн кинигэбэ ыйаллар. (6, 568 с.) Ол аата тугу ханна туттар эмиэ барыта кэмнээх-кэрдиилээх эбит.

"Слова с аффиксом -ааһын, появившиеся в течение 30-х гг., преимущественно были книжными, большей частью тяготеющими к публичному и официально-деловому стилю", - диэн П.А.Слепцов суруйар. (10, 208 с.) -ааһын, -ыы сыһарыынан үөскээбит аат тыллаах этии - "бааһынай" хааннаах туруору тылбаас, киниттэн тэйиччи, өйдүүргэ ыарахан. Онон күннээҕи кэпсэтиигэ, уус-уран айымныга, публицистикаҕа дьүөрэтэ суох.

Быһата, -ааһын, -ыы сыһарыылаах үөскээбит аат тыл саба сүүрэн киирэриттэн, саха тылын кизбэ-киэлитэ лаппа уларыйар.

2. Хайааһыны онорор киһини бэлиэтииргэ 30-с сс. өйдөбүл

суолталаах -ааччы сыһарыы кийрбитэ (10, 213 с.): *үөрэнээччи, быыбардааччы, көлөһүннээччилэр, үлэлээн итиллээччилэр*. Бу ньыма эмиэ билигин олус тарҕанна: *рак ыарыыттан өлөөччү элбээтэ, бара охсуохтарын баҕарааччылар муһуннулар; киирээччилэртэн ирдэнэр докумуоннар, экирэтээччилэри, баһаабырдааччылары дьүүллээһин; салайааччы көмөлөөһөччүтүнэн үлэлиир, директор солбуйааччылар салайааччылаах хамыһыһа тэрилиннэ* о.д.а.

Сороҕор аат тылтан -һыт сыһарыынан үөскүүр тыл баарын да үрдүнэн итинник -ааччы, -ооччу буолар эмиэ баар. Холобур, урут ыалдыааччы диэбэккэ ыарыһах дииллэрэ. *Билгэлээччи* диэн оннугар билгэһит диэн тыл баар.

-ааччы сыһарыылаах тыл мэлдьи буолар хайааһын суолтатын сүтэрэн, предмет суолтатын ылбыт буолан, билигин этии ис хоһоонун өйдүүргэ улахан мэйэй суох курдук. Ол гынан баран манньк туһааннаах этии кэпсиирэтэ үкчү формалаах туохтуур буоллаҕына, истэргэ куһаҕан, ис хоһооно да мунаах буолуон сөп: *Суруйааччылар аабааччылар ортолоругар. Председатели бастакы «солбуйааччы эбээһинэһин толорооччу. Президент көмөлөөһөччүлэрин салайааччылар. Ити боппуруоһу салайааччы быһаарааччы.*

Манньк түбэлтэбэ туһаан эбэтэр кэпсиирэ атын формалаах буолара ордук: *Сөбүлээһэччилэр да, сирээччилэр да баар буолаллар. Ити боппуруоһу салайааччы бэйэтэ быһаарар идэлээх. Уопсайынан даҕаны биир тылга хатыланар сүһүөх баара истэргэ куһаҕан: чинчийээччилэр, кинилэри арчылааччы, алдьархайтан араначчылааччылар. Итинник тылы атыннык этэр ордук этэ: чинчийэр үлэһиттэр, арчылыыр киһи, араначчылыыр дьон.*

3. Саха тылыгар ньырамсытан, таптаан этэргэ -чаан диэн сыһарыы урут сэдэхтик көстөр этэ: *уолчаан, кыысчаан, көлүкэчээн*. (4, 112 с.)

Билигин нуучча тылыгар олус дэлэйбит -к-, -ик-, -чик-суффикстаах тылы туруору тылбаастыыр буолан, -чаан сыһарыылаах тыл наһаа тарҕанна: *илиичээн, атахчаан, ытысчаан, тарбахчаан, хатынчаан, харыйачаан, тиитчээн, бэсчээн, тымныычаан, ардахчаан, өтүйэчээн, түннүкчээн, кирилизчээн* о.д.а. (Детсад программата, 1994, 54-57 с.). Инньэ

гынан -чаан сыһыары дын, истин суолтата сүтэн, сүһүөх тэнниир ньыма буолан иһэр.

-чаан сыһыарылаах тылы үрүт-үөһэ тутуннахха, истэргэ да олус бэрдэ суох: "Туллукчаан" - кырачааннарга аналлаах биричи; Күндү кырачааннарбытын аптаах холбуйачааммытыгар ынырабыт; Кэрэчээн бабайы күнчээним Күлүмүрдээн табыста; Кэлий, эһэ убайчаан, Ньыгыл баппабайчаан, Кэлин-кэлин, быраатчааннар, Эдьийчээннэр, санасчааннар! Саха киһитэ, буолаары буолан оҕо, күнү, эһэ баппабайын, улахан дьону - эдьийин, санаһын итинник ааттыыра олуона.

Саха төрүт тыла предмети ньырамсытар араас ньымалаах. Кыраны көрдөрөр туспа тыл баар буолар: бэсчээн-бэрдьигэс, тиитчээн-титирик, хатынчаан-хахыйах. -чаан сыһыары курдук суолталаах тыл эмиэ элбэх: кыра, кыракый, кыра собус, кыра бабайы, кып-кыра, кып-кыра бабайы, оҕото, дуома, сыһа.

Холобур, Арыы булан саламаат оҕото оноруллуо. Оҕом сыһа, көр, ийэбэр кыра да харчы наада буолуо диэн ыттарбыт буоллаҕа. Ыллар киһилэрин кэтээн, сыбах оһохторун дуомугар уоттарын отто-отто, түүнү быһа хоройбутунан олорон тахсаллара. (А.Неустроева) Сэмэнчик соһуйан ходьос гына түстэ: харабын сыһын тиэрэ көрөн таһаарда. Онуоха диэри эн манна сытан сынньан, кунаным оҕото. (Н.Неустроев)

Манна билигин курдук саламаатчаан, оҕоочоон, оһохчооннорун, харахчаанын, кунанчааным диэтэххэ, туох аанньа буолуой?

Билигин ити үгэс буолбут сахалыы форма барыта да сүтэн-ингэн барда, онон тыл инэн-хатан иһэр диэххэ сөп. Ол быһыгар аны хас да форманы бииргэ симэр түбэлтэ эмиэ көстөн ааһар: кыракый уостарын оҕолоро дэлби хатырыктыы-быттар (кыракый уоһа эбэтэр уоһун оҕото диир оннугар).

Ону аһан -чаан сыһыары аны -чаана диэн варианнаах буолан эрэр: холобур, Намна "Хатынчаана" диэн оҕо ансамбла, Чурапчыга "Туосчаана" диэн ааттаах куруһуок баар. Хаарчаана диэн кыыс аатын бары таптыыбыт. Аныгы киһи кыыс аатын хайаан да аһаҕас дорҕоонунан бүтэрэр, урукку курдук Күүнэй, Күөрэгэй, Ньургунун диэн бүтэй дорҕоонунан бүтэр ааты биэрбэт.

"Кут-сүр" общество 1994 с. таһаарбыт "Айыы ааттара" диэн

книгэтигэр кыыс аата барыта оннук: Айаана, Алгыстаана, Арчыына, Барахсаана, Далаана, Далбаара, Дойдууна, Долгууна, Кустуктаана, Кэскилээһэ, Туйгууна о.д.а. Оттон пааралаһар уол аата бүтэй добоонунан бүтэр: Айаан, Алгыс, Арчын, Барахсан, Далан, Далбар, Дойду, Долгун, Кустук, Кэскил, Туйгун о.д.а.

Бу нууччалыы "женский род, мужской род" диэн өйдөбүл (языковое сознание) сабыдыала буолуо. Онон хаһан эмэ саха тылыгар аны "грамматический род" диэн да киирдэбинэ боруок суох курдук.

4. Нууччалыы без, не приставкалаах, -ость суффиксалаах, атын да абстрактнай өйдөбүллээх аат тылы ... суох буолуу, -аах буолуу диэн аттарыы форманан тылбаастыыр үгэс улаханник тарҕанан эрэр: куттал суох буолуута, болбонтото суох буолуу, үлэтэ суох буолуу, үлэлээх буолуу, үлэнэн хааччыллыылаах буолуу, туруктаах буолуу, амарах санаалаах буолуу, сүрэхтээх буолууга итэр, этэнгэ буолууну хааччыыты, социальной көмүскэллээх буолуу о.д.а. холобур мунгура суох элбэх.

Бу "двухкомпонентное словообразование" диэн олус судургу ньыма, креольскай тыл бэлиэтэ. Нуучча тылыгар безопасность, невнимательность, обеспеченность, терпимость, ответственность, защищенность энин диэн -ость формалаах аат тыл олус тарҕаммыт буолан, сотору кэминэн тылбытын саба сүүрэр чинчилээх. Дьинэр, өйдөбүлү бэлиэтиргэ тыл бэйэтин кыаҕа тийбэтин туоһулуур, куһаҕаннык иһиллэр туруору тылбаас. Эмиэ "өнүйбэт буолуу" бэлиэтэ.

Онон бу форманан үлүһүйбэккэ, саха тылын ис кыаҕын арыйар, өйдөбүл ис хоһоонун биэрэр тылы тилиннэрэр эбэтэр атын да тылы тилийэр (омоним онорор) ордук буолуо этэ. Холобур, урут киһи дьэнкирэ суох диэбэт, дьэнкир буолбатах диир этэ. Социальной өттүнэн хааччыллыылаах буолуу наада диэн оннугар социальной хааччыллыы наада диэххэ сөп. Иллээх-эйэлээх буолуу политика - ил-эйэ политика; үрдүк эллистинэстээх буолууга олобуран - үрдүк эллистинэскэ олобуран диир туох да сыһата суох. Этии уларыбат, тыла-өһө арыый чопчу буолар.

5. Кэнники кэмнэ оскуола учебнигар, бэчээккэ даҕаны манньк тыллар көстөр буоллулар: туспатыыйы, ураты-

мыйы, судургутуу, төрүттүтүү, бигэтити, түргэтэти, ардахтаты, күн-дьыл кубулатырыыта, устугурдуллубут, судургутууллубут, түбэһимтиэтэ суох, тардыһымтыата суох, докумуон сангардытыллыахтаах, таһабаастааһынна уустук балаһыанһа о.д.а. Тылы моһуйан туран онорор эбэтэр туруору тылбаастыыр буоллахха, бу курдук сүһүөх хатыланар түбэлтэ дүрбөөн дьүөрэлэхэр саха тылыгар куруук да баар буолар чинчилээх.

Ол эрэри тыл эмиэ бэйэтин харыстанар айылгылаах. Тыл үөрэхтэр гаплогология диэн өйдөбүл баар, ол аата "выпадение вследствие диссимиляции одного из двух непосредственно следующих друг за другом одинаковых (или сходных) слогов". (6, 93 с.) "Цель усечений - избежать нарушения каких-либо законов морфологии, а именно устранить скопление согласных или гласных на морфемном шве..." (12, 183 с.) Холобур, *розоватый* (розово+оватый онн.), *ответствен* (ответствен+ен онн.), *знаменосец* (знамено+носец онн.).

Саха да тыла бу сокуонтан туоруох туһа суох. Онон күүһүнэн онорбут тыл үйэтэ төһө уһуура, олохсуйара биллибэт, сана тылы онорор күннэ мань эмиэ болдойор сөп этэ.

* * *

Ити курдук сана аат тылы үөскэтии туругун ырытан көрөн баран, сыһыарыыны даһаны сатаан туттуохха наада, сатаабатахха тыл сайдарын онугар сатарыйан да бардабына көнүл эбит диэн санааба кэлэбин.

2 §. Атын сана чааһын аат тыл суолтатыгар туттуу.

Биир сана чааһа атын сана чааһыгар көһөрө ханнык да тылга баар көстүү. Онтон тыл суолтата кэнээн, тылы байара биллэр.

Нуучча тылыгар даһааһын аат, ордук аат туохтуур (*причастие*) аат тылга көһөрө элбэх. Нуучча тылыгар аат туохтуур тас көрүнэ туохтууртан чынха атын буолан, этиини өйдүүргэ туох да мэнэй тахсыбат: *завещали погибшие, размещались прибывающие*.

1. Аат туохтуур саха тылыгар аат суолтатын уруккуттан ыллара, холобур, өс хоһоонугар көстөр: *утуйбут уу аһылыктаах;*

сылдьыбыт сыһы булар, сыппыт сыыннын сиир. Ол салгы кайдах уларыан барбытын П.А.Слепцов бэлиэтиир: "Одна из примечательных особенностей языка письменной литературы 20-х гг.- массовое употребление причастных форм в именной функции". (10, 156 с.) Билинни саха тылыгар бу олус киэн талааһыннаах көстүү буолла.

Бастаан -ааччы сыһыарыылаах аат туохтууру аат суолтатыгар туттар ньыма кирибитэ: *суруйааччы, аабааччы, үөрэнээччи, үлэлээн итиллээччи*. Онтон салгы нуучча тылын сабыдыалынан аат туохтуур атын да формата аат тыл суолтатын ыллара кэнээн, саха тылын кыаба балачча улаатта.

Ол эрэри саха тылыгар аат туохтуур формата туохтууру кытта үкчү буолан, сатаан туттубатахха биир уустаах чилиэн курдук көстөн, этии ис хоһооно бутуулар, истэргэ да куһаҥан буолар: *тыылга үлэлээбиттэр кэлбиттэр, наһараадаламмыттар ынырыллыбыттар, тыл эппиттэр бэлиэтээбиттэр, акционер буолбуттар быһаарбыттар, өлбүт атын иингэ түһэрэллэрэ* (өлбүт аты буолбатах, өлбүт киһи атын).

Манньк этии туһаана дуу, кэпсириэтэ дуу атын формалаах буолара ордук. Холобур, *тыылга үлэлээбит кырдыабастар кэлбиттэр, тыл эппит дьон бэлиэтээбиттэр*.

2. Билинни икки тыллаах киһи (*билингв*) нууччалыы этиини өйдөөн туран, аат тыл суолтатыгар араас тылы туттар буолла.

Холобур, *суохтар тустарыгар көтөбүөххэ* (за отсутствующих); *Өнөр эбэ хотун элбэхтэри өлүүттэн быһаабыта* (спас многих); *мин эрэйим кэргэн ылбыта* (мой мучитель); *ол сана билсиибитин милиция күнүнэн эбэрдэлибит* (нового знакомого); *олох аартыгар үктэнэн иһэр тус санаатын аахтын* (вступающего в жизнь); *эһиэхэ үтөнү санаабатахтар болбумтолорун тардар* (ваших недоброжелателей); *оннук дьобурдар биһиэхэ элбэхтэр* (таких способных много); *бэрээдэги араначчылыыр барыта атабар турбута* (все блюстители порядка).

Көстөрүн курдук, тыл тус грамматическай суолтатын сүтэрэ илик буоллабына, этии ис хоһооно бутуулар, өйдүүргэ ыарахан буолар, ол аата тыл культурата намтыыр.

Төрүт саха тылыгар бу форма үгэс курдук аат тылга быһаары буолара: *суох дьон, элбэх киһини, мин эрэйдэммит*

уолум, билсибит киһибитин, олох аартыгар үктэнэн эрэр ыччат, үтүөнү санаабат дьон, дьобурдаах ыччат, араначчылыыр үлэһит барыта о.д.а. Маннык этии саха киһитигэр тута өйдөнөр. Онон тыл төрүт үөрүйэҕин уларыта сатаабакка, билигин да туттарга туох да омнута суох.

* * *

Ити курдук билигин аат тыл саппааһын байыта сатыыр баҕа олус күүстээх. Онон сатыыр-сатаабат, билэр-билбэт барыта даҕаны кыттыһар диэххэ сөп. Санарар санаба аат тыл төһө элбээбитэ "Саха сирэ" хаһыаттан да көстөр:

1. Былыргы саха ыалын дьиз иһинээби түбүгүн үгүс өттө ийэбэ тиксэрэ. [...] уонтан сүүрбэбэ диэри ахсааннаах ынах сүөһүтүн уулатыы, аһатыы, ыаһын, ноһуомун күрдүү, кэргэнин булдун-алдын сүлүү, астааһын, сайынын от муньууга, кэбиһиигэ кыттыы - бу барыта дьахтар киһи үлэтэ. Ити үлэлэр быыстарыгар - оболонуу. Оболонуу айылба көстүүтүн быһыытынан сыаналанара. Обону оболоһун, аһатыы, иити дьиз иһинээби атын үлэлэртэн ийэни босхолуур төрүөт буолбат этэ. Кырдыга даҕаны, күүстээх санаалаах, бөбө ингирдээх-ситиһлээх саха дьахтара барахсан норуот инчэбэй тирбэбэ быстыбатынан салбана туруутун ол кэмнэргэ хааччыйбыта диэн мин саныыбын. (25.10.95)

2. Сурунаал аналлаах таһаарытыгар М.Е.Николаев сүрүн, бастакы уочараттаах сорукар быһыыларынан бэйэтин гражданныгар олоххо үтүө усуллубуйаны, социальной үйгулары хааччыйыны, кинилэр материальной уонна духовнай барбарыыларын, науканы, үөрэбириини, культураны, доруобуйа харыстабылын сайыннарыны государство өйөөһүнүн, эдэр көлүөнэни иитиһигэ, үрдүк бэлэмнээх, сана толкуйдаах кадрдары таһаарыыга ахсаабат кыһамньыны урууну туруоран, Саха Республикатын элбэх национальностоох норуотун туругурдуу, аныгы цивилизация эйгэтигэр түргэнник кирии суолун халбаҥа суох тутуһарын бигэрэтир элбэх итэбэтэр чакчылары холобурга аҕалбыт. (16.05.95)

Бастакы холобур "Сүгүрүйэбин..." диэн ааттаах, автор ийэтигэр туһаайар аман өһүтүн быһа тардыы. Кэрчик 80 тылын анара аат тыл, онтон 15-һэ үөскээбит аат тыл. Баара-суоҕа 5 туохтуурдаах. Суруйуу улахан өтгө тонуй тыллаах-өстөөх,

официальной стиль, бүтэһигэр кэлэн эмискэ биир сомоҕо домох кыбыллар.

Иккис холобур "Кэрэхсээн аабыахтара" диэн, сурунаалга тахсыбыт ыстатыйа рецензията, реклама курдук аналлаах. 64 тыллаах соҕотох этиигэ 1 туохтуур, 32 аат тыл, ол быһыгар 11 үөскээбит аат тыл баар. Бу икки араас темалаах, араас сыаллаах-соруктаах суруйуу-стиль маарынаһар. Хайаларын да ис хоһооно өйдүүргэ ыарахан, киһи тартаран аахпат.

Биирдиилээн этиини да көрдөххө, син биир итинник: Түһүлгэни аһыы уоту аһатыынан сабаланаар - 5 тылтан 4-дэ аат тыл. (ТВ биэригэ) Республика улахан улуустарын олохтоохторун халбаһыы онорор сыабы үлэлэтиинэн соһуппаккын - 9 тылтан аат тыла 6. (Саха радиота) Маннык холобуру ким баҕарар кинигэттэн-хаһыаттан ылан ааҕан көрүөн сөп.

* * *

Көстөрүн курдук, санарар санабыт улахан анара аат тыл буолбут. Аат тыл оннук элбээбитэ төһө бэрт эбитий?

Л.Г.Барлас суруйарынан, "имена существительные преобладают в официально-деловом и научном стилях, которые по праву можно назвать именными, так как в официально-деловых текстах имён семь раз, а в научных - в четыре раза больше, чем глаголов, причём существительные в основном отвлечённые, среди которых, особенно в официально-деловом стиле, много отглагольных".(2)

Нөнүө түһүү үчүгэйи аҕалбат. Аат тыл итинник тарҕаммыта сахалыы сана киэбин-таһаатын уларытта, стилин улаханник бутуйда. Күннээби кэпсэтибит, сурук-бичик, оннообор уус-уран айымньы хайа эрэ дакылаат, докумуон курдук буолан иһэрэ көстөр. Ол аата тыл-өс культуратын үрдэтэр туһугар синоним грамматической форманы, аан бастаан үөскээбит уонна көспүт суолталаах аат тыл туттуллар эйгэтин чопчулуур (стилистическая дифференциация) наада эбит. Оччоҕо эрэ тыл-өс бэрээдэктэнэн, төрөөбүт тылбыт байар диэххэ сөп буолуо.

Л.Г.Барлас этэрин курдук, үөскээбит аат тыл ордук официальной иһитиннэриигэ, общественной-политической литератураба, докумуонна, дьыала, наука стилигэр термин, өйдөбүл суолтаба олохсуйара сөп: сурааһын, баттааһын, кэтирээһин, сайдыы, салайыы, хомуйуу, олобу таптааһын, ирдэбил мөлтөөһүнэ. Оттон сүрүн стильгэ (нейтральный стиль),

кэпсэтии тылыгар, уус-уран литератураба, публицистика курдук дьон-сэргэ киэн аранатыгар туһаайар этиигэ хайааһыны, процеһы бэлиэтииргэ саха тылын төрүт-уус формата ордук.

Оннук чопчу араары (дифференциация) баара буоллар, маннайгы холобур маннык буолуон сөп этэ: *Дьахтар 10-20-чэ сүөһүнү уулатан-аһатан, ноһуомун күрдьэн, булду-алды сүлэн-астаан, сайынын от мунһан, кээсигэн, арааһы бары үлэлиирэ. Ол быыһыгар оболоноро, оһотун көрөрө-харайара. Кырдьыга даһаны, ол саһана күүстээх санаалаах, бөһө игиирдээх-ситиилээх саха дьахтара барахсан баар буолан, нуруот инчэбэй тирбэбэ быстыбатынан салһанан испитэ диэн мин саныыбын.*

Иһирэх тыллаах, атын суруйуу табыста буолбат дуо?

* * *

Тыл-өс культуратын үрдэтэргэ өссө биир ирдэбил - тылы үөскэтэр, термин онорор үлэбэ тыл хайдах иһиллэрин (*эстетикатын*) аахсар наада. Ханнык баһарар тэрил курдук, сангарар тыл эмиэ туттарга дьаһамыр, истэргэ кэрэ буоллабына үйэтэ уһуура чуолкай. Таарыйа эттэххэ, тыл дорбооно диэн теорияны хаһан да кулгаахтаан истибэтэх былыргы саха киһитэ дорбоон кэрэтин этэ-хаана билэн, олонхо тылын улуу уус курдук чочуйбут буолан, бу сүдү айымны уһун тыннаммыт, өлбөт үйэлэммит буолуохтаах.

20 аһаҕас дорбоон толору дьүөрэлэхэр, ырыа курдук ылбаҕай сылаас-сымнаҕас саха тылын айылгытын алдьатар аһыһылаах буолуо.

3 §. Элбэх ахсаан форматаһын туттуу.

Билигин саха тылын саамай ыарыһылаах миэстэтэ, литературнай нуорма улаханнык айгырыыр төрүөтэ эрйдээх-буруйдаах элбэх ахсаан формата буолла. Ол тобо "эрйдээх" буолла диэтэххэ, элбэх ахсаан суолтата эһин араас эгэлгэ эбит, тобо "буруйдаах" буолла диэтэххэ, онтон сылтаан тылбыт отуора хамсырыгар тийдэ.

Сахалы аат тыл син биир нуучча тылын курдук элбэх ахсаан формалаах эрэри, ону тылга-өскө туттар үгэс биллэр-көстөр атыннаах.

Нуучча тылыгар элбэх ахсаан киэнник туттулар, онтон соробо ис хоһоонугар сыһыана да суох буолар, холобур,

сир-дойду аата (*Намцы, Хатассы, Кобяйцы, Сангары*). Ол иһигэр биир эрэ ахсаанна туттулар айылгылаах аат тыл эмиэ баар (*мясо, молоко, брусника, голубика, дружба, борьба, молодёжь, смелость*). Оттон саха тыла элбэх ахсаан форматаһын олус оһоргообот, ону тумнар араас ньымалаах тыл эбит.

* * *

Литературнай нуорманы харыстыыр, тылы ыраастык туттар туһугар нуучча тылын анар кырытыттан үтүктэн испэккэ, саха төрүт тылыгар ахсаан формата маннык ураты айылгытын туспа чорботон этиэххэ наада:

1) биир ахсаанна турар аат тыл предмет ахсаанын буолбакка, аатын бэлиэтиир: *маһаһыыһына блокнот аһыһыланар, уол кинигэ ааһар, кимизхэ ыйытыы баарый?* Манна предмет ахсаана суолтаны ылбат, атын предметтэн араарар. (9, 32 с.) Ол иһин предмет соботох диэн чопчулуур туспа ньыма баар: *дьиэ иһигэр биир остуол турар эбит; былыр биир киһи олобута үһү; оһонньордоох эмээһин соботох кыыстаахтар эбит.* Нуучча да тылыгар эмиэ итинник баар. *У тебя есть книга?* диэн биир кинигэлээххин дуо диэн буолбатах, кинигэлээххин дуу, суох дуу диэн өйдөнөр;

2) саха тылыгар элбэх ахсаан суолтата араастык бэрриллэр:

- бастакыта, -лар сыһыарыһынан: *ынахтар, массыналар;*
- иккиһэ, тас көстөр бэлиэтэ суох, атын тыл көмөтүнэн: *үс ынах, хас да ынах, уон массына, элбэх массына;*
- үсүһэ, хомуур өйдөбүллээх тылынан: *Саас буолан, ынах төрөөн эрэр. Биһиги дойдуга массына кыайан сылдыһыбат.*

Мантан икки кэнникитэ саха тылын саамай төрүт бэлиэтин, ураты айылгытын ахсааныгар кириэн сөп. "Существительное после числительного ставится в форме единственного числа: икки остуол (два стола), биэс ынах (пять коров), сүүс киһи (сто человек). Такое оформление словосочетания в языке, как можно думать, основано на том, что числительное больше единицы само даёт достаточно ясное указание на множественность определяемого им существительного и не требует подтверждения этого грамматической формой множественного числа". (4, 177 с.)

Оттон наукаба хомуур өйдөбүл тюрк тылларын уопсай төрүт-уус бэлиэтэ буолар диэн санаа баар эбит. "Исторический обзор развития именных форм в тюркских языках позволил

автору выявить очень существенную особенность имени в тюркских языках как носителя понятия собирательности. Связывая эту особенность древних тюркских языков со строем мышления их носителей, К.Гренбёк считал её основой всего строя тюркских языков", - диэн Е.И.Убрятова суруйар. Аныгы сайдыылаах үйэ киһитин толкуйдуур майгына уустугуран иһэрэ чуолкай эрэри, омук тылын былыр былыргыттан олохсуйбут тутула, санаатын этэр ньымата бөбөтө, түргэнник уларыа охсубата биллэр.

Оччоҕо аат тыл ситимин литературнай нуормата элбэх түгэннэ манна олобуран, мантан тахсар кыахтанар, тоҕо диэтэххэ, "норма понимается прежде всего как выражение сущности определённого языка, его коренных и типических свойств". (11, 6 с.).

Дьэ ити курдук саха тылыгар элбэх ахсаан суолтатын маннык түбэлтэҕэ биир ахсаан формата биэрэр кыахтаах:

Элбэх ахсаан суолталаах	Холобур
1. Ахсаан ааты кытта	биэс киһи, сүүс сыл
2. Предмет биир буолбатаҕын ыйар тылы кытта	хас да киһи, элбэх сыл, аҕыйах дьизэ, араас үлэ
3. Паараласпыт аат тыл	суол-иис алдьанна
4. Паараласпыт ахсаан ааты кытта	3-4 киһи, 5-6 сылга
5. Сыһыарыта суох туохтуу падеж	кинигэ ааҕар, алмаас кырылыгыр собуот
6. Айылҕаттан элбэх предмет	хара харахтаах, бөдөн тиистээх
7. Айылҕа көстүүтэ	тымныы түстэ, ардах ааспыт
8. Кэлимсэ предмет	үүт аһыйбыт, эт бүттэ
9. Хомуур өйдөбүл	кус кэлбит, от хаҕдарыйда
10. Абстрактнай өйдөбүл	дьол тосхойдо, эрэй элбээтэ
11. Атын грамматическай форманан	чуолдан-чуолдан түннүктээх, буомба түһүтэ-лээтэ

Бу үгүс киһи мунаарар, соробор ылыммат түгэнэ буоларын быһыытынан, саха тылыгар аат тылы биир ахсаан форматыгар туттуу туһунан манныгы этиэххэ сөп:

1) ахсаан ааты кытта аат тыл тоҕо биир ахсаанна турарын саха тылын үөрөбүр бу курдук быһаараллар: "Если количество предмета указано числительным, то употребление формы множественного числа становится излишним". (4, 125 с.) Оттон Е.И.Убрятова суруйар: "[...] определение, выраженное числительным, [...] вполне заменяет аффикс множественного числа..." (13, 110 с.);

2) "Аффикс множественного числа -лар обычно отсутствует, если при имени существительном есть определение, выражающее множественность: количественное числительное или прилагательное үгүс, элбэх", - диэн Е.И.Убрятова бэлиэтиир. (14, 106 с.) Бөбө, баһаам, барыта, аҕыйах, сорох, хас да, кэккэ, араас, ахсын, аайы, тус-туспа о.д.а. предмет биир буолбатаҕын туоһулуур тыл ситимэ эмиз ити курдук биир ахсаанна турара сөп.

Маннык араас тыл ситимин тэннээн көрүөххэ: *сорох сирдэргэ-сорох сиргэ, элбэх улуустарга-элбэх улууска, үгүс түбэлтэлэргэ-үгүс түбэлтэҕэ, аҕыйах бэлиэтээһиннэр-аҕыйах бэлиэтээһин, хас да ыйытылылар-хас да ыйытымы, кэккэ боппуруостар-кэккэ боппуруос, араас куоталаһылылар-араас куоталаһымы, тус-туспа хайысхаларынан - тус-туспа хайысханан.* Элбэх ахсаан сыһыарыта суоһуттан ис хоһооно уларыбат, "биир предмет эбит" диэн өйдөөбөккүн. Онон -лар сыһыарыы наадата суох, икки хос форма буолар.

Оннук холобур уус-уран айымньыга да көстөр: *Оччотооһу сорох киһи хаһыыта үс көскө иһиллэрэ үһү. Дьизэҕэ баҕа батаһа оту дэлби үргээн тэлгэттилэр, онно кымыстарын араас иһиккэ кутаннар олортулар. Онтуларын иннигэр кымыс иһэр ымыа, чороон, балҕах бөбөтүн чохчолуу иннэри уурталаатылар. Хас өһүө баһын аайы биирдии сүүмэх оту кыбыттылар. Урууга хас даһаны нэһилиэк дьоно мустан, оонньоон-көрүлээн тарбаһаллара үһү.* ("Сэргэ төрдүгэр сэһэн")

3) паараласпыт аат тыл туһунан Л.Н.Харитонов маннык суруйар: "Языковое мышление путём спаривания слов отмечает расширение или усложнение обозначаемого понятия". (15, 127 с.)

Ол аата паараласпыт аат тыл кэнэтэр суолталаах буолан, элбэх ахсаан өйдөбүлүн биэриэн сөп: *сыл-сорук* (тэнн. соруктар), *өй-санаа* (тэнн. санаалар), *сүбэ-ама* (тэнн. сүбэлэр), *ыарыы-сүтүү* (тэнн. ыарыылар), *сир-уот* (тэнн. сирдэр), *суол-иис* (тэнн. суоллар); *сиэр-туом* (тэнн. сахалар элбэх сирдэри-туомнары оноролоро). Оттон кэпсиэрэ манна биир ахсаанга турар: "Парные существительные [...] в предложении согласуются со сказуемым в единственном числе: аҕа-ийэ кыһанар, суол-иис оноһулар" (4, 115 с.);

4) паараласпыт ахсаан ааты кытта билигин бэчээккэ да, саңарар санаҕа да элбэх ахсаан форматын туттар идэ тарҕанна: *ыһыах бэс ыйын 24-25 күннэригэр буолан ааста, 1941-45 сыллардаабы сэрии, 90-91 сыллардаахха, 5-6 кылаастарга үөрэнэр кинигэ* о.д.а. Паараласпыт ахсаан аат кэпсиэрэни кытта ситимин туһунан академической грамматикаҕа туспа этиллибит эбит, оттон паараласпыт аат тыл кэнниттэн уонна ахсаан аат кэнниттэн аат тыл тобо биир ахсаанна турарын туһунан үөһэ эттибит. Амма Аччыгыйа А.Софронов туһунан ахтытыгар *1916-17 сыллаабы кыһын* диэн суруйбута эмиэ баар. ("Кини уонна айымны", Я., 1975, 88 с.)

Итинтэн сылыктаатахха, паараласпыт ахсаан аат ситимэ эрэ ойо тардан элбэх ахсаанна сылдыах туһа суох. Паараласпыт ахсаан аат кэнниттэн аат тыл биир ахсаанна турарыттан этии ис хоһооно уларыйбатын быһытынан, ити үгэс чөлүгэр түһэрэ сөп этэ: *1945-47 сыллаах сэриигэ, ахсынны 21-22 күнүгэр, 5-6 кылааска*.

Ону ааһан паараласпыт барылааһын ахсаан аакка урут кэнники эрэ тыла хатыланар эбит. Академической грамматикаҕа киирбит уон икки-үс хонук диэн холобур баар. (4, 182 с.) Амма Аччыгыйа маннык этиини туттар: *Мэхээлэ Бэһилэйэптээххэ биир иитиэх кыыс баар, иирэ талах курдук имигэс, уон түөрдэ-биэһэ буолбут, кэрэ-нарын дьүһүннээх Даайыс кыыс*. ("Сааскы кэм", 1994, 46 с.) Манна хайа да тыл кэмчиһит (*принцип экономности*), биллэн турар суолу хатылы барбат айылгыта көстөр;

5) быһаарыта суох (-ны сыһарыта суох) туохтуу падежка турар аат тыл уопсай өйдөбүлү биэрэр буолан, биир ахсаан суолтата суох. "Часто эта же форма (основной падеж -Т.П.) в единственном числе служит для выражения прямого дополнения,

обозначающего неопределённый или обобщённый объект действия", - диэн Л.Н.Харитонов суруйар. (15, 106 с.) "Обобщённый объект" диэн элбэх предмет холбоноор буоллаҕына этиэххэ сөп, холобур, *тэрилтэ сайаапка хомуйар; ийэм бэргэһэ тигэр; совхоз массыына атыылаһар*. Оттон *тэрилтэ сайаапкалары хомуйар; ийэм бэргэһэлэри тигэр; совхоз массыыналары атыылаһар* диэн нууччалыы тартарыылаах этии, туруору тылбаас;

6) айылбаттан икки эбэтэр элбэх ахсааннаах буолара онто да суох биллэр предмет аатын элбэх ахсаанна тутта сатыыр эмиэ наадата суох: *Оттон халлаан күөбэ харахтаах, тараах тиһэ сатаан сыыйбат гына будьуруйа үүммүт баттахтаах Дьэлиһэй Кумаренко? (АА) Хайгыыр хара харахтаабым, хайа хаһан кэлэрин? (Ырыаттан)* Маннык предмет чаччы биир эрэ буоллаҕына, туспа ыйаллар: *анар атахтаах киһи, соботох харахтаах абааһы кыһа, биир тиһэ түспүт*. Онон, холобур, *илиилэргитин суунун, атахтаргытын соттон киирин* диэн чопчулааһын нуучча тылын батыһы буолар (вымойте руки, вытирайте ноги), саха тылын айылгытын кэһэр;

7) айылба көстүүтүн бэлиэтиир аат тыл биир ахсаанна турарын туһунан академической грамматикаҕа суруллар (4, 126 с.): *хаар түһэр, тымныы ааста, хаһын буолбут, тыал тохтоото*. Ол да буоллар билигин маннык тосту-туора этиини элбэхтик истэбит: *торбостору хаһыннар түһүөхтэрин иннинэ хотоннору булларахха; бастакы тоноруулар сабаланыларыгар; улахан тымныылартан тонгуулар тахсыылара; сайын улахан куйаастар түһэннэр; сөнүүлэр түһэллэрэ күүтүллэр; уһун ардахтар кэннилэриттэн уһун курааннар туруохтарын сөп; кулун тутар ый сааскы бэлиэтээһиннэрэ сабаланна*.

Бу үксэ нууччалыы халыып сылдыар: *первые заморозки, зимние холода, ожидаются осадки, пойдут дожди* о.д.а. Оттон *куйаас, кураан* диэн нуучча да тылыгар биир ахсаанна турар тылы биһиги өссө "тупсаран" биэрэбит быһыылаах;

8) кэлимсэ буолан ахсаана сатаан аабыллыбат предмети бэлиэтиир аат тыл эмиэ биир ахсаанна турар (4, 126 с.): *таас чох үөскээбит; сир баайа хостонор; иһэр уубут киртийдэ*. Оттон билинни бэчээккэ маннык этии баар буолар: *сирдэригэр-уоттарыгар баар сир аннын баайдара; Ил Түмэн сир баайда-*

рыгар комитет; уулар киртийшилэрэ сүөһү ноһуома кириититтэн тахсар;

9) биирдиилээн арахсар предмет аата хомуур өйдөбүллээх, "барыта" диэн суолтага туттуллар буоллабына, эмиэ биир ахсаан форматыгар турар. (4, 127 с.) Е.И.Убрятова суруйар: "В якутском языке много имён существительных с собирательным значением. (13, 106 с.)

Холобур: *Дьаданыга ас-танас куолутунан суох. Баайга уруктунан баар. Куобах наһаа мэнээктээтэ. Ити андыны мончуукка түһэрин иһин акаары кус диибит. Күн судаар, үүтү-арыыны киһи сүөһүттэн ылар. Сүөһү оту сиир. От буорга үүнэр. Сиир бурдукпут буорга үүнэр. Таннар тананы маһынан, отунан, сүөһү түүтүнэн онороллор.* (АА) Манна 22 аат тыл баара барыта биир ахсаан форматыгар турар. Бу биир дьаданы, биир баай, биир анды, биир куобах буолбатах, баай-дьаданы, анды-куобах барытын туһунан этиллэр, ол иһин биир ахсаанна турар;

10) абстрактнай өйдөбүл эмиэ кэлимсэ, хомуур өйдөбүл курдук биирдиилээн араарарга олурҕа: *дьол, үөрүү, кэскил, кыах, кыһамныы, баҕа, мөккүөр, иэдээн, ыарыы* о.д.а. Ол иһин маннык өйдөбүлү бэлиэтиир аат тыл биир ахсаанна турара сөп. (4, 126 с.) Билигин маннык суолталаах аат тылы элбэх ахсаанна туттар түбэлтэ олус тарҕанна: *сыал-сорук оностор ыраларым; кэккэ ыарахаттары көрсөбүт; Саргылаана саналарыттан; бэйэн санааларын үллэстизэн дуу; ороскуоттар төлөммөттөр; өнөлөрү онорорго бэлэм; үлэлэр бара тураллар; финансовай дыссипилиинэни кэһишлэри* уо.д.а.

Бу саха тылын айылгытыттан тахсыбатах форма, нуучча тылын сабыдыала буолар. П.А.Слепцов маннык этии бастаан "Саха саната" сурунаалга кирибитин ыйар: "[...] тексты содержат [...] слова отвлеченного значения во множественном числе (кыһалбалар-нужды, арахсылар-разногласия, төрүттэр-основания), представляющие собой особый вид калек". (10, 60 с.)

Абстрактнай өйдөбүллээх аат тылы элбэх ахсаан форматыгар туттар биир төрүөт маннык буолуон сөп. Тарды ситимнэ элбэх биирдээҕэ элбэх элбэхтээҕин кытта үкчү буолар. Холобур, *кинилэр оҕолоро Коля*. Бу дьинэр биир оҕо, онон -лор сыһыарыы оҕо элбэҕин бэлиэтээбэт, бас билээччи биир буолбатабыттан тахсар, Е.И.Убрятова этэринэн, "оформитель синтаксической

конструкции" (13, 48 с.), сымыа элбэх ахсаан (ложное множественное число) диэххэ сөп.

Кинилэр оҕолоро Коля уонна Ваня. Оттон бу чаччы элбэх ахсаан, биир оҕо буолбатах. Ити курдук, холобур, *оҕолор кыайыылара* ситимнэ "кыайыы" диэн абстрактнай өйдөбүлү бэлиэтиир аат тыл элбэх ахсаанна турар курдук көстөр. *Оскуолалар иэдэйишлэрэ элбээтэ* диэн халы-мааргы этиигэ "иэдэйишлэр" диэни эмиэ элбэх ахсаан форматын курдук өйдүөххэ сөп. Дьинэ сахалыы *Оскуола барыта иэдэйдэ* диэххэ сөп буолуо.

Айылҕа көстүүтэ, кэлимсэ предмет, абстрактнай өйдөбүл о.д.а. элбэҕин чопчулуур наада буоллабына, элбэх, олус элбэх, баһаам, бөҕө о.д.а. тылы кытта эмиэ биир ахсааны туттар үөрүйэх баар: *олус элбэх хаар түспүтэ, баһаам самыыр түстэ, тыал бөҕө буолбут, араас сир баайа хостонор, үгүс мөккүөр тахсар, сибэкки бөҕө үүнэрэ, араас сизэр-туом баара*.

Оттон икки тыллаах аныгы киһи *ветераннар санаторийдарга сыһыаннахтара, айан суолларыгар куттал суох, аһыгалар өрө турбуттар, дьиз тээбириннэрэ атыыланаллар, сааскы экзаменнар сабаланнылар, быыбардар түмүктэрэ көрдөрөллөр* диэн санарара нуучча тылын батыһан саха тылын айылгытын кэһэр, литературнай нуорматтан туорааһын буолар;

11) сахалыы этиигэ предмет соботох буолбатабын туоһулуур атын биир эмэ грамматической форма баар буоллабына, элбэх ахсаан буоларын онтон өйдүөххэ сөп: *саха балаҕанын чуолбан-чуолбан түннүктээх эркинин санатар; ол-бу бырааһынньыкка сылдыбыт; сорунуулаах охсууну онортуурбут; вулкан эстиитэ буолуталыыр*. Манна элбэх ахсаан суолтатын чуолбан-чуолбан, ол-бу, онортуурбут, буолуталыыр диэн форма биэрэр, онон анал сыһыарыыта да суох өйдөнөр, *чуолбан-чуолбан түннүктэрдээх, ол-бу бырааһынньыктарга, сорунуулаах охсуулары онортуубут, вулканнар эстишлэрэ буолуталыыр* диэн хос-хос этии буолар.

Ити курдук саха тылыгар биир ахсаан формата предмет соботох эрэ диэн буолбакка, элбэҕин да көрдөрөр дьобурдаах.

* * *

Ол эрэри билигин "бу биир эрэ предмет буолбатах" диэн толкуйдаан, ханнык баҕарар түбэлтээҕэ аат тылы элбэх ахсаан форматыгар туттар үгэс күүскэ кирирдэ. Онтон сылтаан сахалыы тыл-өс культурата олус түстэ:

а) этиигэ аат тылы кытта ситимнээх тыл барыта элбэх ахсаан сыһыарытын ылар буолан, тыл да, этии да олус уһуур;

б) үгүс тылга санарарга олурҕа, истэргэ куһаҕан хатыланар сүһүөх үөскүүр: *эдэр кадрдардаахтар* (элбэх эдэр кадрдаахтар онн.); *уран тарбахтаахтарбыт* (уран тарбахтар онн.); *үлэлэр онгоһуллаллар*; *күрэхтэһиилэр ытыллыахтаахтар*; *набараадалар туттарыллыахтаахтар* о.д.а.;

в) сорох түбэлтэҕэ этии ис хоһооно уларыар: *сэрии ветераннарыгар I мөлүйүүн суумалаах сирэй счёттар аһыллаллар* (биир киһиэхэ хас да счёт буолар); *оскуола оҕолорун тус уурдарыларынан бизрэбит* (биир оҕо хас да уурдарылаах курдук); *көрүүгэ-истиигэ наадылар инбэлиит оҕолордоох ыалларга чэпчэтии көрүллэр* (биир ыалга хас да инбэлиит оҕо баар буоллаҕына диэн өйдөнөр).

* * *

Элбэх ахсаан форматын нуучча тылын курдук тутуннааха, сахалыы санга хайдах буолан тахсар холобурун көрүөбүҥ:

1. *Кини 150-ча литературнай ыстатыйалара уонна очеркалара хаһыаттарга, сурунаалларга, хомуруунньуктарга табыстылар. Ону сэргэ араас түмсүүлэргэ, суруйааччылар юбилейдарыгар, кинилэр айымньыларынан тустарынан дирин ис хоһоонноох дакылааттары, ырытыылары онортуур.*

Бу сүрүн стиллээх этии. 25 эрэ тыллаах холобурга элбэх ахсаан формата 14 сиргэ баар, онтон 10 тылга албас киирбит (ол аата 30 буукуба). Оттон үөһэ эппит курдук саха тылын сизэрин тутустааха этии манньк буолуох этэ: *Кини 150-ча литературнай ыстатыйата уонна очерката элбэх хаһыакка, сурунаалга, хомуруунньукка табыста. Ону сэргэ араас түмсүүгэ, суруйааччылар юбилейдарыгар кинилэр айымньыларынан туһунан дирин ис хоһоонноох дакылаат, ырытыы онортуур. Этии лаппа кылгаата, өйдүүргэ чэпчээтэ.*

2. *Автомобильнай предприятиелар уонна өрүс флотун предприятиеларын салайааччыларга бас билүүлэрин көрүүнэрииттэн тутулуга суох, бу уураах бастакы пуунугар аабыллыбыт нэһилиэнньэ категорияларыгар, чэпчэтиилэргэ бырааптарын туһунан даस्ताбырыанньаларыгар олобуран, улуустар истэригэр уонна өрүстэри туорааһыннарга общественной транспорга (такситтан уратыга) босхо айаннааһыны хааччыйалларыгар. ("Саха сирэ", 08.04.95)*

Оттон бу дьымала стилэ. Көстөрүн курдук, элбэх ахсаан форматын сизэрэ суох туттартан уураах ис хоһоонун өйдүүр олус уустугуран, онон докумуон суолтата сүтэр. Ону чочуйан биэрлэххэ, 10 сиргэ элбэх ахсаан сыһыарыта көбүрөөн, текст ааҕарга, өйдүүргэ арыый чэпчиир: *Автомобильнай предприятиелар уонна өрүс флотун предприятиеларын салайааччыларга бас билүү көрүүнүтүнэн тутулуга суох, нэһилиэнньэ бу уураах бастакы пуунугар аабыллыбыт категориятыгар чэпчэтии ылар быраап туһунан даस्ताбырыанньага олобуран, улуус иһигэр уонна өрүһү туоруурга общественной транспорга (такситтан ураты) босхо айаннааһыны хааччыйалларыгар.*

* * *

Саха тылыгар элбэх ахсаан суолтатын биэрэр итинник араас ньыма сайдыбыта мээнэҕэ буолбат. Ханньк да тыл дьон бодоруһар тэрилэ буолан, **дөбөннүк өйдөнөр халыыпка** наадылар. Оттон агглютинативнай тутулуга тылга ити өссө ордук суолталааҕа чуолкай. Ол да иһин, Е.И.Убрятова этэринэн, "саха тыла агглютинативнайынан ааһан, аналитическай тыл" ("сколько агглютинативный, столько аналитический язык") буолбут буолуон сөп.

Элбэх ахсаан формата тус бэйэтэ улахан мэхэйэ суоҕун да иһин, этиигэ ситимнээр тыла барыта элбэх ахсаан -лар сыһыарытын ылаҕына, этии хайдах уһурун көрдүбүт. Билинни нууччалыы тутулуга, үгүс аат тыллаах, тэнийбит этиигэ элбэх ахсаан форматтын ордук-хоһу туттартан төһөлөөх тыл, этии туһата суох уһаан, ис хоһооно күлүктэнэн хааларын ааҕан ситэр кыах суох! Оттон саха тыла, биллэн турар, сыһыар, тыл-өс культурата олус түһэр.

* * *

Ол эрэри дьон-сэргэ санарар санатыгар, норуот айымньытыгар, кинигэ, бэчээт тылыгар, уус-уран литературага даҕаны элбэх ахсаан форматтын туттар түбэлтэ - былыр былыргыттан тарҕаммыт суол. Е.И.Убрятова ону бу курдук быһаарар: "В якутском предложении очень часто какое-нибудь понятие, особо важное для высказываемой мысли, выражается ли оно основой слова или аффиксами, особо выделяется и многократно подчеркивается". (13, 109 с.)

Онно кини хас да холобуру аҕалар: *Ыдырыһан түһэн былыттар да бөбөлөр тахсан эрэллэр.* (Т.СС) Бу этиигэ элбэх

ахсаан суолтата үс төгүл бэлиэтэнэр: былыттар, бөбөлөр, эрэллэр. *Өстөөх ыппыт снарядтара инники линия сэриһиттэрин үрдүлэригэр кэлэннэр, биһиги чугаспытыгар түһүтэлээннэр, дэлбэритэ ыстаналлар.* (ДТ) Манна элбэх ахсаан суолтата түөрт төгүл хатыланар: снарядтар, кэлэннэр, түһүтэлээннэр, ыстаналлар.

Онон биир ахсаан турар миэстэтигэр элбэх ахсаан форматын туттуу итинник сыаллаах-соруктаах, анаан-минээн чорботор ньыма буолар (*стилистическая дифференциация*) диэн быһаарыахха сөп. Оттон чорботор суолтата суох сиргэ элбэх ахсаан форматын үрүт үөһэ туттар сыһа буолуохтаах.

Литературнай нуормаба араас варианттан ордук көдьүүстээбэ (*рациональнайа*), табыгастааба, ол иһигэр эстетика өттүнэн эмиэ, киирэрэ биллэр. Ол аата ордук кылгас, чопчу, чуолкай буоларын быһытынан билинни литературнай нуормаба дыыала, наука стилигэр биир ахсаан вариана олохсуйара сөп, манна автор эмоцията, чингэтэ-итэбэтэ сатыыра, сөхпүтэ-махтайбыта суолтаны ылбат.

Оттон кэпсэтии тылыгар, уус-уран стильгэ, публицистика стилигэр "бэйэтэ ураты ис хоһоонноох, тыл туспа этигэн ньымата" (П.А.Слепцов) буолан, элбэх ахсаан формата туспа суолталаах, стилистическэй "бэлиэлээх" иккис вариантынан сылдыар кыахтаах. Ону хайдах сатаан туттара - автор талаанын туоһута.

* * *

Оттон сорох түбэлтэбэ элбэх ахсаан формата стиль ураты бэлиэтэ буолан олохсуйуон сөп. Холобур:

а) уус-уран литератураба, хоһоонно сүһүөх тэнниир эбэтэр уобарас күүһүрдэр стилистическэй ньыма курдук: *көмүстүүр ини түөстэрдээх ини күөрэгэйдиир ини чыычаабым ини; аргыардаах Аммаба, мууһурбут буоругар хааннарым тохтоннор мин өлөн эрэбин;*

б) наука стилигэр термин суолтатыгар: *убабастар, көнөлөр, аһаҕас сибэккиллээхтэр, эмнэрээччилэр.* Бу түбэлтэбэ "употребление формы множественного числа... служит морфологическим средством субстантивации различных лексико-грамматических разрядов". (10, 216 с.)

в) көспүт өйдөбүлү бэлиэтиргэ: *билинни олоххо марбалар, куюнааннар көстөллөр дуо* (Марба, Куонаан уобараһын курдук

дьон); "Кэскиллэр" бары эбэрдэшиллэр; "Эдэр саастар" үчүгэй дыыаланы сабалаабыттар ("Кэскил", "Эдэр саас" хаһыат үлэһиттэрэ); *Ыһыахха куораттан да, атын да улуустартан сылдыар дьон ылдыбытымсах хомустаахтарга* (Хомустаах дьонугар) *тобуорустулар.*

* * *

Дьэ ити курдук аат тыл ахсаанын сөпкө туттуу - күн бүгүн саха төрүт тылын өлүүттэн өрүһүйэр биир туллар туттаах боппуруос уонна элбэх сыраны-сылбаны эрэйэр уустук сорук буолан турар. Ити туһунан истэ-истэ уруккутун тутуһа сытар киһи үгүс. Сорох сыһа санарабын диэн санаабата чэхчы, сорох билэ-билэ наадыбата буолуо. "Манньык буолара ордук" диир киһи, баҕар, эмиэ баар буолуо.

Туох да төрүүт баар буолтун иһин, ахсаан форматын сыһа туттарбыт тухары саха тылын литературнай нуормата оннун булар кыаба суох. Ол иһин П.А.Слепцов этиитин өссө төгүл санатыахпын баҕарабын: "Сознательное овладение нормами литературного языка - необходимое условие дальнейшего развития и укрепления самого литературного языка".

4 §. Аат тыл ситимин оноруу.

Омук тылын уратыта саамай улаханньык тыл ситимигэр көстөр. Холобур, Е.И.Убрятова манньык суруйар: "Примыкание, которое в русском языке имеет ограниченное применение и является способом связи неизменяемых слов, в якутском языке - один из самых распространённых методов связи. Способностью примыкать обладают как слова неизменяемые, так и слова изменяемые. Напротив, согласование, которое играет такую важную роль в русском языке, в якутском языке имеет ограниченное употребление". (13, 12-13 с.)

Сахалы тыл ситимигэр нуучча тылын сабыдыала олус улахан. Аат тыл ситимин уларыһыта билигин хас да суолунан барар.

1. Саха тылын түөрт ситимин араастаан солбуйуу:

а) сыстыы ситими салайыы ситим солбуйар: *мас оноһук, тыс этэрбэс, көмүс ытарба* диир оннугар билигин *мастан оноһук, тыстан этэрбэс, көмүстэн ытарба* дииллэр. "Название пред-

мета, служашего материалом для изготовления других предметов, всегда употребляется в качестве примыкающего определения", - дийн Е.И.Убрятова бэлиэтиир. (13, 183 с.) Атын да быһаары сысты ситимнээх буолара элбэх: *киин куорат, төрүт сокуон, мэктиэ сурук, итэбэл сурук, тэн быраап, сүбэ мунньах, аан тыл, эбэрдэ тыл, махтал тыл, алгыс тыл, кэриэс тыл*;

б) сысты ситим оннугар тарды ситими онороллор: *эбэрдэ тыл, махтал сурук, саха омук, оскуола дьиз, этэрбэс араадьыйа, санаа атастаһы дьибэккэ, эбэрдэ тыла, махтал суруга, саха омуга, оскуола дьизтэ, этэрбэс араадьыйата, санаа атастаһыта* дийн тутталлар. Аат тыл быһаары туһунан эмиэ Е.И.Убрятова этиитэ баар: "Употребление имён существительных в роли примыкающего определения, при необходимости охарактеризовать определяемое со стороны его формы или его назначения..." (13, 184 с.)

Сысты тюрк тылын түн былыргы ситимэ буолар, урут "талбыт сыһыаны көрдөрөр кыахтаах дэгиттэр ньыма эбит". (17, 30-31 с.) Онон бу ситим олох сүтэн-ингэн хааллабына, тыл туга эрэ уларыйар, итиир, дьадайар буолуохтаах;

в) тарды ситим оннугар салайы ситими онороллор: *ат сүүрдүүтэ, үүт былаана, оттук сыаната, туундара сааһа, тангара итэбэлэ, уот алгыһа, олох холобура, арыгы алдьархайа, улуус сонуна диир оннугар атынан сүүрдүү, үүккэ былаан, оттукка сыана, туундараба саас, тангараба итэбэл, уокка алгыс, олохтон холобур, арыгыттан алдьархайдар, улуустартан сонуннар* дийн тутталлар;

г) сөпсөһүү ситими кэнэтэллэр: *оьолорбут тустарыгар* (оьолорбут туһугар онн.); *Сибиир куораттарын салгыннара* (Сибиир куораттарын салгына онн.); *хас биирдии делегация ыалдьыттарга бэйэлэрин үгэстэрин көрдөрдүлэр, абыычайдарын билиһиннэрдилэр* (хас биирдии делегация көрдөрдө, билиһиннэрдэ онн.). Ону өссө салгы көрүөхпүт.

2. Аат тылы падежка туруоруу.

Туохтуур салайыта тыл семантикатыттан тутулуктаах буолан, аат тылы салайар дьобура тус-туһунан. Холобур, конкретнай суолталаах туохтуур буоллабына ааты төрүт (быһаарыта суох туохтуу) уонна туохтуу падежка тэннэ салайар: *мас кэрдэр,*

маһы кэрдэр. Абстрактнай суолталаах туохтуур буоллабына ааты туохтуу падежка салайар: *киһини эрэн, үлэбин астынным.* Чувство туохтуурун үгүс өтгө таһаары падеһы салайар: *туохтан мунчаарар, туохтан үөрэр.* Хайааһын туохтуурун кытта аат араас падежка турар: *куоракка бар, оккун оттоо, өтүэйэнэн саай.* (17, 37 с.)

Оттон билигин нуучча тылын сабыдыалынан аат тыл падеһын уларытар түбэлтэ олус элбээтэ. Ол туһунан И.П.Винокуров "Саха тылыгар падеж системата" үлэтигэр суруйар, ордук туохтуу, таһаары падеж сыһа-халты туттууларын бэлиэтиир. (3, 90-93 с.) Ити көстүү кэлин өссө кэнээн, элбээн иһэр диэххэ наада. Ол түмүгэр кэлин тиһэбэр саха тылын 8 падеһыттан соробо эрэ ордор, оттон сорох падеж симэлийэр туруктаах курдук.

Падеһы бутуйар олус элбэх холобуртан соробун ылан көрүөххэ:

1) -ны сыһаарылаах туохтуу уонна быһаарыта суох туохтуу (төрүт) падеһы бутуйаллар: *сахалар сүөһүнү* (сүөһү онн.) *иитэллэрэ, алмааһы* (алмаас онн.) *кырылыыр собуоту, тириини* (тирии онн.) *танастыыр производство, массынанан онорор завод* (массына онорор онн.), *ийэм ынабы ыы тахсыбыта* (ынах ыы онн.); *сахалар оту оттоон, маһы мастаан, сүөһүнү иитэн олоьруттара* (от оттоон, мас мастаан, сүөһү иитэн онн.); *эбэм биһиэхэ остуоруйалары кэпсээччи* (остуоруйа кэпсээччи онн.); *иитээччи оьолорго хаартыскалары* (хаартыска онн.) *түнэтэр*;

2) сыһаары падеһы атын падеж оннугар тутталлар: *туохха* (тугу онн.) *сыыста, туохха* (туохтан онн.) *мунчаарар, өйдүүлэригэр* (өйдүүлэрин онн.) *саарбахтаабпын, сымыйа сурахтарга* (сурабы онн.) *итэбэйимэн*; *уокка алгыыр* (уоту алгыыр онн.), *көмүскэ уһанар* (көмүһү уһанар онн.), *тыыныыга дьарыктаныхха* (тыыныынан онн.), "Эдэр саас" *күннэрин тэрийбиккитигэр* (тэрийбиккититтэн онн.) *астыныбыт, Алексей Павлов концертаан барбытыгар* (барбытыттан онн.) *үөрдүбүт*;

3) туттуу падеһы туохтуу падеж оннугар туруораллар: *тугунан* (тугу онн.) *интэриэһиргиигин*; *киминэн да хатыламмат дьобурдаах* (ким да хатылаабат онн.); *ситиһиитинэн* (ситиһиитин онн.) *астыммат*; *металлынан* (металла онн.)

абыях; тас көрүгүнэн (көрүгэ онн.) тыыга маарынныыр; сувенирдарынан атастастылар (сувенирдарын онн.); абам туһунан абыях тылынан (абыях тылы онн.) эттэххэ; улахан киһи таҥаһа размырынан сөп да буоллар, оҕоҕо барбат (размера сөп да буоллар онн.);

4) туттуу падеһы быһаарыта суох туохтуу падеж оннугар туруораллар: манньыатынан, араас өгнөөх обуруонан, кизргэ-тиллибит бастыналаах (манньыат, обуруо кизргэллээх онн.); буорунан симиллибит хаптаһын хоруоп көстүбүтэ (буор симиллибит хоруоп онн.); сабыыта суох хоруоп ардах-хаар уутунан туоларын иһин (хоруопка уу туоларын иһин онн.); тыа тас көстүүтүнэн тропическойга маарынныыр (көстүүтэ маарынныыр онн.); дьыэ үксэ оһобунан оттуллар (үгүс дьыэбэ оһох оттоллор онн.); баай-тот олобунан (олобу онн.) олоробун; кэргэним гитаранан ыллыыра;

5) туттуу падеһы тэнниир суолтаҕа туһаналлар: 20 тоннанан абыяата (20 тонна онн.); 60-ча тоннанан элбэх (60-ча тонна онн.), чобу тизэйн таһаарыы 1 мөлүйүөн тонна кэрингэн элбиэбэ (кэринэ элбиэбэ онн.); 2 күнүнэн эрдэ бүтэрдилэр (2 күн онн.); озон дьөлөбөһүн иэнэ 2 төгүлүнэн (2 төгүл онн.) улаатта;

6) таһаарыы падеһы сыһа тутталлар: сардаана өлгөмнүк үүнэриттэн сөхтүм (үүнэрин диир оннугар); суохтан баар онорор ыарахан (суоҕу баар диир он.); тирииттэн (тиринэн онн.) тигиллибит; оҕо уратытыттан (уратытын онн.) көрөн; айылҕаттан (айылҕаны кытта онн.) сибээстээх; ардахтан (ардахха онн.) сытыйбыт; үлэтиттэн (үлэтин онн.) астым-мат; төбө ыарытытыттан эмп (төбө эмэ онн.) баар дуо;

7) холбуу падеһы кытта дьөһүөл оннугар тутталлар: ыалдыттыын сэхэргэстэ, Шахрайдыын көрсүһүүтэ, тэннээхтэриниин оонньуура, атын омукардыын иллээх олоруу, маастардардыын тустар, директордардыын кэпсэттэ (ыалдыты кытта, Шахрайы кытта, тэннээхтэрин кытта, атын омукары кытта, маастардары кытта, директордары кытта онн.).

Кытта дьөһүөл хайааһын икки өттүттэн оноһууларын көрдөрөр, оттон холбуу падеж сүннүүнэн барыта, бүтүүн диэн суолталаах: хара тыалыын, халыг систиин чуумпуран турбута; сир-дойду оттуун-мастыын тупсубут. Ол аата барыта, бүтүүн чуумпурбут, тупсубут; тыаны кытта чуумпурбут, оту-маһы

кытта тупсубут дэммет. Итинник бэлиэ долган, дьэһизэй сахаларын тылыгар баарын туһунан И.П.Винокуров суруйар. (3, 39 с.);

8) тэннии падеһы таһаарыы падеһынан солбуйаллар: суор тураахтан улахан, былыргы дэхээтинэ аныгы гаттан улахан; Африка слоннара Азия слоннарыттан өһөстөр эбит; ообуй иһэ төбө-түөһүттэн улахан (суор тураахтааҕар, дэхээтинэ гатааҕар, Азия слоннарынааҕар, иһэ төбө-түөһүнээбэр онн.);

9) саха тылын литературнай нуорматыгар "кэпсиирэ быһыытынан аат төрүт падежка турар. Абыях туохтууру кытта ситимнэһэн аат тыл арыт туттуу падежка туттулар". (17, 96 с.) Билигин нуучча тылын батыһан холбуу кэпсиирэбэ буолар туохтууру кытта аат тылы туттуу падежка туруораллар (является чем?): тэрилтэ салайааччытынан буолар, тарбаммытын туоһутунан буолар, иккис боппуруоһунан буолуоба, күндү ыалдыттарынан буолуоххут (салайааччыта буолар, туоһута буолар, иккис боппуруос буолар, күндү ыалдыт буолуоххут онн.);

10) падеж халыбын албас туттуу биир көстүүтэ диэн сомоҕо тылга падеһы уларытар түбэлтэни этиэххэ сөп: Эмээхсин 300 тыһыынча харчытыттан илиштин сотунна (илии сотунна онн.); 51 тыһыынча киһи икки атаһын тэбис-тэннии тутта, алараа дойдуга аттана турда (атаһын тэннээтэ, анараа дойдуга аттанна онн.), сокуону харабынан көрөн тутуһарга (сокуон харабынан көрөн онн.), ураанхай саха абаларын уустара элорбуттара (ураанхай саха аҕа уустара онн.); сахалар өстөрү: хоһооноро (сахалар өс хоһооноро онн.).

Н.С.Григорьев суруйарынан, "ситимнэһэр тыллар формалара сүннүүнэн халбаннаабат". (Саха тылын сомоҕо домоһун тылдыта. Я., 1974, 4 с.) Онно тыл уларыйдаһына, көннөрү ситим буолар: Оҕо соттор ылан, илиштин сотунна.

* * *

Саха тылыгар падеж форматын бутуйар төрүөт үгүс өтгө нуучча тылын падеһын үтүктүү (грамматическая калька) буолар: шьют из чего? не верьте, верю чему? рады чему? надеешься на что? живёшь чем? довольны чем? связан с чем? сомневается в чём? ошибся в чём? обрабатывает на чём? о.д.а. Ону сороҕор падеж формата дьүөрэлэһиитин курдук көрөн, "падеж синонимиката саха тылын падеһын системата улаханлык сайдыбытын туоһулуур" диэн сыаналыыллар.

Ол эрээри падеһы булкуйуу, туруору тылбаас туох ханник иннинэ тыл культурата намыһабын көрдөрөрө чахчы. Холобур, саха оҕото *боюсь от собаки* диэтэҕинэ, ким даҕаны "бу уол нуучча тылын сайыннарда" диэн хайҕаабата биллэр. Саха да тыла эмиэ оннук буолуо ини.

Билигин саамай элбэхтик, соробор ис хоһоонугар букатын да дьүөрэтэ суох сиргэ сыһыарыы падеһы тутталлар. Холобур, нуучча тылыгар у *кого?* диэн ыйытыыга эппиэттиир тылы сахалыы сыһыарыы падеж онороллор: *оҕолорго зобтара улааппыт, баҕаба ойобос унуохтара суох* (оҕолор зобтара улааппыт, баҕа ойбоһун унуоҕа суох онн.).

Нууччалыы предлог барыта да сахалыыта сыһыарыы падеж буолан эрэр: *олоххо дьобур* (приспособность к жизни?); *кинигэҕэ тапталы иитиэххэ* (любовь к книге), *тангыыга уонна бэрэбиэркэҕэ инженер* (инженер по сборке и контролю), *маска үлэлиир* (работает по дереву), *хомуска тардар* (играет на хомусе), *суолга көстүүтэ мөлтөх* (видимость на дорогах), *киһи олоххо көрүүтэ* (взгляд на жизнь), *айымньыны критикаҕа сыаналааһын* (оценка в критике) о.д.а.

Оттон үгүс сиргэ сыһыарыы падеһы туттан, нууччалыыта да сахалыыта да биллибэт тыл мунаах ситимин онороллор: *улуус үөрэх салаатыгар сэбиэдиссэйэ, республика дьиз кэргэннэ уонна дьахталларга проблематын комитета, аска-үөлгэ министерство, Саха республикатын операҕа уонна балекка театра, Саха Республикатын доруобуйаҕа харыстабылын министерствота*.

Доруобуйаҕа харыстабыл, операҕа уонна балекка театр, дьиз кэргэннэ уонна дьахтарга проблема диэн бэрт олурҕа этии, нууччалыытын эрэ билэр буолан киһи өйдүүр. Урут *үөрэх салаатын сэбиэдиссэйэ, кэргэн уонна дьахтар комитета, ас-үөл министерствота, опера уонна балет театра, доруобуйа харыстабыла* диэн дьин сахалыы тардыы ситим буолара.

* * *

Манник тылы-өһү истэ олорон арыт-арыт "бу падеж диэн саха тылыгар туох эмэ суолталаах дуу, суох дуу" диэх санаан кэлэр. Ити курдук ким тугу таптаабытынан сангарара сатанар буоллаҕына, падеж диэн туохха наада буоларый? Холобур, нуучча тылыгар тоҕо эрэ *книгой читаю, ручку пишу* диэбэттэр ээ, ол аата падеж ис хоһоонноох эбит. Оттон саха тылыгар тоҕо барыта сөп курдук баран иһэрий?

Аны туран мань ким хайдах көннөрүөй? Оннообор быраабыла баар сиригэр тутуспаппыт, оттон тыл ситимин үгүс өттө быраабылаҕа бэриммэт идэлээх. Оттон ити курдук уон аны сангара сырыттаһытына, саха тыла кэлин тиһэбэр хас падежтаах хаалыаҕай?

Падеж форматын бутуйуу саха тыла креольскай тылга (ону сахалыы "үһүс тыл" диэн сүрэхтээн эрэллэр) кубулуйан эрэр биир көстөр-биллэр туоһута диэххэ наада: "В лингвистической литературе креольские языки иногда характеризуются как смешанные, т.е. представляющие комбинацию словаря одного языка с грамматикой другого". (6, 245 с.)

Итинник бутуйуу икки тылынан сангарар дьонно ордук элбээн иһэр уонна кэлин тиһэбэр улахан содуллаах буолуон сөп. Ол туһунан П.А.Слепцов манник суруйар: "Наблюдения показывают, что лица, особенно молодёжь, не владеющая нормами якутского литературного языка, очень легко переходит на русский язык и тем самым якутский язык для них становится менее употребительным, или якутская речь подобных билингвов является смешанной, макаронической, а родной язык становится непривлекательным, непрестижным". (11, 8 с.)

5 §. Тардыылаах ааты туттуу.

Тардыылаах аат саха тылын улаханник сайдыбыт формалаах, биир уустук категорията буолар. Манна тыл ситимэ олус араас көрүннээх, ону бутуйар да элбэх. Оннук уларыыйыттан тыл куруук уһуур, сыппыыр.

1. Тардыы ситими атын ситиминэн солбуйуу (*хомус тардыыта* диир оннугар *хомуска тардыы* диэн курдук) уонна атын ситим оннугар тардыы ситими оноруу (*бааһынай хаһаайыстыба* диир оннугар *бааһынай хаһаайыстыбата* диэн) туһунан инники эттибит.

2. Тардыы ситими оноруу.

Судургу тардыы ситим толору, ол аата икки чилиэннээх (*мин аҕам*) эбэтэр толорута суох (*аҕам*) буолуон сөп. Ону таһынан уустук тардыы ситим хас да чилиэннээх буолар (*мин аҕам саата* - үс чилиэннээх тардыы ситим; *мин аҕам саатын*

ботуруона - түөрт чилиэннээх тарды ситим; мин аҕам быраатын саатын ботуруона - биэс чилиэннээх тарды ситим). Уустук тарды ситим чилиэннэрэ бэйэлэрэ эмиэ туспа ситимнэхэр тыллаах буолуохтарын сөп: *Мин аҕам кыра быраатын икки уостаах саатын ботуруона*. (17, 32-34 с.)

Е.И.Убрятова бэлиэтиринэн, тылга түөртэн ордук чилиэннээх тарды ситим очко кестүбэт, "теоретически количество изафетных словосочетаний может быть беспредельным. Но в современной литературе встречаются сложные изафетные словосочетания, состоящие из 2-3 простых словосочетаний. Больше число составных элементов встречается крайне редко". (13, 42 с.) Ол "итинник ситим аһары уһаатабына, өйдөбүлэ ыарырыттан буолар". (17, 32 с.)

Ол да буоллар билигин хас да чилиэннээх тарды ситим ордук тэрилтэ аатыгар элбэхтик туттуллар буолла. Онтон сылтаан кэнники кэмгэ икки араас вариант кестөр:

а) тарды ситими толору онороллор: *Сунтаар орто оскуолатын сахатын тылын уонна литературатын учуутала; Саха Республикатын оператын уонна балетын государственнай театры; Саха норуотун конгресһын Сүрүннүүр сэбиэтин председателин эбэһинэһин толорооччу;*

б) сорох чилиэни сыһыары падежка туруораллар: *Сунтаар орто оскуолатын саха тылыгар уонна литератураҕа учуутала; Саха Республикатын операҕа уонна балекка государственнай театры; Саха Республикатын экологияҕа уонна айылҕа баайын туһаныыга министерствота о.д.а.*

Көрөр курдук, манна *Саха Республикатын Үөрэбин министрин ыйаабын туолуутун хаамыыта, Саха Республикатын Тыатын хаһаайыстыбатын министерствотын үлэһитин этиитин суолтата* энин диэн уустук тарды ситим салҕанан иһиэн сөп. Соробор ис хоһооно да дьүөрэтэ суох буолар: *Саха Республикатын Доруобуйатын харыстабылын министерствота* (республика доруобуйата буолар), *Саха Республикатын наукатын академията* (республика науката буолбатах, республика академиятын туһунан этиллэр). Ол иһин ордук табыгастаах форманы көрдүүр, биллэн турар, наада.

Уустук тарды ситим чилиэнин аҕыйатарга *Саха Республикатынаабы...* диэн халып арыый ордук: *Саха Республикатынаабы Доруобуйа харыстабылын министерствота; Күндү*

металл, таас, валюта Саха Республикатынаабы комитета. Маннык эттэххэ, ис хоһооно да өйдөнөр: бу курдук ааттаах министерство, комитет ханна баҕарар баар, олоргон бу Саха Республикатыгар баар тэрилтэ буолара чопчуланар. Хас да сыһыары падеж формата эбэтэр элбэх чилиэннээх тарды ситим эмиэ көбүрүүр.

Үс варианты тэннээн көрүүххэ: *Саха Республикатын экологиятын уонна айылҕатын баайын туһаныы министрствота; Саха Республикатын экологияҕа уонна айылҕа баайын туһаныыга министерствота; Экология уонна айылҕа баайын туһаныы Саха Республикатынаабы министрствота.* Бастагы варианна 5 тарды ситим баар, иккис варианна 3 тарды ситим, 2 сыһыары падеж, үһүс варианна 3 тарды ситим баар.

Үһүс вариант ордук элбэх тыллаах тэрилтэ аатыгар табыгастаах: *Ыччат дьыалатын, туризм, физкультура, спорт Саха Республикатынаабы министрствота.* Билигин *Саха Республикатын ыччат дьыалаларыгар, туризмна, физкультураҕа уонна спортка министрствота* дииллэр эбэтэр *Саха Республикатын ыччатын дьыалаларын, туризмын, физкультуратын уонна спордун министрствота* диэн тахсар.

Тэрилтэ аатыгар куруук да киирэр *Саха Республикатынаабы* диэн ситим биир сүһүбүн көбүрэтэн, *Саха Республикатаабы* диэххэ сөп. Маннык этии грамматика сокуонун кыратык кэхэр да буоллар, өйдүүргэ мэхэйэ суох курдук, нууччалыы *Республика Саха* диэн этиигэ кулгаахпыт-харахпыт үөрэммит дьол буоллахпыт дии.

Ону таһынан тэрилтэ аатын саха тылын сизиринэн онордоххо, сорох тыл кылгыр, сорох тыл көтөр кыахтаах. Холобур, *Саха Республикатын гражданскайа оборона дьыалаларыгар, ыксаллаах быһыыга-майгыга уонна айылҕа издээннэрин содулларын туоратыыга государственнай комитета* диэн ааты көрүүххэ. Нууччалыы аатыгар *содул, туоратыы* диэн өйдөбүл киирбэтэх, биллэр суол. Сахалыы аатыгар *издээннэр* диэн абстрактнай суолталаах тыл элбэх ахсаанга сыһа сылдьар.

Онон бу тэрилтэ аата *Гражданскай оборона, ыксаллаах балаһыаньа уонна айылҕа издээнин Саха Республикатаабы государственнай комитета*, диэн буолуо этэ. 15 тыл оннугар 11 тыл хаалар. Үөрэннэххэ, киһи омнуолуура туох да суох, холобур, *Үп министрствота,*

Үөрэх министрствота диэн ааттыбыт дии, ону сатаан өйдөөбөт киһи баара көстүбэт.

3. Этиигэ биир уустаах чилиэн ситимин туһунан Е.И.Уб-ртова манньк суруйар: "В тюркских языках однородные члены сочетаются между собой несколькими способами, своеобразным "выносом за скобки", при котором все показатели числа и падежа стоят только при последнем из однородных членов", "Все виды словосочетаний, построенных на примыкании, всегда принимают падежные аффиксы к последнему члену". (14, 169 с.) Холобур, Нам улуунун олохтообо, сэрии ветерана, Кыһыл Сулус орден кавалера Иван Михайлович Петрову эбэрдэлиир дэнэр.

Оттон нуучча тылыгар падеж сыһарыыта биир уустаах чилиэн ахсын эбиллэр: Поздравляет жителя Намского улуса, ветерана труда, кавалера ордена Красной Звезды Ивана Михайловича Петрова. Ону батыһан билигин падеж сыһарыытын быһаары буолар тардыылаах аакка барытыгар эбэллэр: тыл учебник авторыгар, факультет деканыгар, наука кандидатыгар Ивановка барар; Клавдия чугас доборунуун, балетмейстердыын Поповтуун; управление инспекторыныын Товарищевалыын кэпсэттим. Инньэ гынан бу тус-туспа дьон курдук буолан тахсар.

Дьинэ, саха тылын сокуонунан Тыл учебник автора, факультет декана, наука кандидата Ивановка барар; Клавдия чугас доборо, балетмейстер А.Поповтуун; управление инспектора Товарищеваны кытта кэпсэттим диэн сөп буолар. Ити судургу аат тылга эмиэ көстөр: ини-биилэр Малгиннар кэри-эстэригэр (ини-бии Малгиннар онн.); полит-сыылынайга уонна учёнайга Э.К.Пекарскайга суруйбута (полит-сыылынай уонна учёнай Э.К.Пекарскайга онн.).

4. Тарды ситимнэ ордук тылы киллэри.

Саха тылыгар предмет кимизэнэ буоларын тарды сыһарыыта көрдөрөр, ол иһин этиигэ бэйэ, кини о.д.а. солбуйар ааты туттубаттар: поэт төрөөбүт дойдутун, айылбатын хоһуйар; "Лена-ТВ" үлэтин саҕалыаба; манна эһаги билигитин чингэтиэххит; саҥа директор үлэһиттэрин кытта сыһанын тупсарда; аал уот сылаас сыдыаага эһигини сылыттын; ойуун көмүлүөк уота умуллубутун кэннэ кыыра; биһиги хайдах

олохтоохпутун өйдөөн көрүүбүн; киһи борбуйун көтөбүөбүттэн ыла о.д.а.

Оттон билигин тарды ситимнэ нуучча тылын туруору тыл-баастаан, ордук тылы кыбыталлар: поэт бэйэтин төрөөбүт дойдутун, кини айылбатын хоһуйар (свою Родину, её природу); "Лена-ТВ" бэйэтин үлэтин (свою работу); эһиги бэйэбит билигитин (свои знания); бэйэтин үлэһиттэрин кытта (со своими работниками); аал уот бэйэтин сылаас сыдыааһынан (своим теплом); ойуун бэйэтин кырыытын (свое камлание); биһиги бэйэбит олохпутун өйдөөн көрүүбүн (на свою жизнь); киһи бэйэтин борбуйун көтөбүөбүттэн.

Ис хоһооно төһө да сөп буолбутун иһин, бу эмиэ нууччалыы тартарыылаах этии, ордук тыл кыбыллан тыл-өс сыһарар.

5. Тарды ситими сыналаан туттуу.

Сахалыы мөлтөх саналаах киһи бас билии суолтата суох сиригэр тарды ситими туттара эмиэ баар буолар. Холобур: Аптаах холбуйачаан эһигини бэйэтин остуоруйатын дойдутугар ыгырар. Остуоруйа дойдута бу эрэ холбуйачаан бас билиитэ буолбат, онон Аптаах холбуйачаан эһигини остуоруйа дойдутугар ыгырар диир ордук.

Өйдөөн көрдөххө, манньк этии элбэх эбит: Кэтит-киэн Ленабыт (Лена онн.) устун манан аалынан устуоххут. Особенно алмааспыт промышленноһун (алмаас промышленноһун онн.) сайыннарыахтаахпыт. Хойуу үүттээх сахабыт ынабын (саха ынабын онн.) туһунан кэпсэтии барар. Биһиги сахабыт культурата (саха культурата онн.) ханньк таһымга тиийдэ? Саха сайылыга сибэккилээх сыһытын дыргыйар сытынан дьонун-сэргэтин сүргэтин көтөхлүт бэйэкэтэ (саха сайылыга сибэккилээх сыһы дыргыйар сытынан дьон-сэргэ сүргэтин онн.).

Үчүгэй тыллаах-өстөөх киһи (имеющий развитое языковое чутье и вкус - П.А.Слепцов) буолар-буолбат сиргэ манньк тоһоҕолуу турбат, бу эмиэ тыл сыһарар бэлиэтэ.

6. Тарды ситимнэ ахсаан форматын туттуу.

Тарды ситим сүрүн ыарахана, мунааба аат тыл ахсаана буолар. Тарды ситимнэ ахсаан формата хайдах буоларын

быһаарарга саха тыла туох ураты айылгылаабын саныахха наада. Холобур,

1) предмет биирэ эбэтэр элбэҕэ этии ис хоһоонуттан, атын тылтан өйдөнөр буоллабына, ону -лар сыһыарынан чингэтэр куруук наада буолбат. Холобур, ахсаан ааты кытта аат тыл биир ахсаанна турарын (25 оҕо, үс сылга) итинник быһаараллар диэн урут этэн ааспыппыт; (4, 117 с.)

2) саха тылыгар элбэх ахсаанна турбат аат тыл араас бөлөҕө баар (*тымныы, сүөгэй, эрэй, кэскил*). Маннык тылга -лар сыһыарыы предмет ахсаана элбэҕин ыйбат, Е.И.Убрятова этэрин курдук, "оформитель синтаксической конструкции", **сымыйа** элбэх ахсаан буолар. Оннук тыл сөптөөх түгэннэ дьиннээх форматын, биир ахсааны ылар.

*Композитордар музыкалар*а диэн холобуру көрүөбүт. Музыка ахсаана суох, хомуур өйдөбүл, -лар сыһыарыы манна музыка элбэҕин көрдөрбөт, *композитордар* диэн тылы кытта ситимнэхэрин эрэ бэлиэтиир форма буолар. Ол маннык ситимнэ чуолкай көстөр: *композитор музыката - саха композиторун музыката - саха композитордарын музыката*. Ити курдук уустук тардыы ситим чилиэнэ инники чилиэн элбэх ахсаанын булгуччу үтүктэн испэт, тыл бэйэтин айылгытыттан тутулуктаах.

Саха тылын бу икки уратытын аахсар буоллаахха, тардыы ситимнэ биир ахсаан форматын туттуу үгүс түбэлтэҕэ литературнай нуорма буолар кыахтаах. Онно тардыы ситимнээх тылы икки бөлөххө араарыахха наада:

1) элбэх ахсаан форматыгар туттуллубат эбэтэр туттарга олурҕа тыллаах ситим;

2) тардыы ситимнээх биир уустаах чилиэн.

Саха тылын сиэринэн элбэх ахсаан форматыгар туттуллубат эбэтэр туттарга олурҕа тыллаах ситимнэ биир ахсаан формата сөп буолар:

1) үс чилиэннээх уустук тардыы ситимнэ: *Россия норуоттарын дьылжата* (тэнн. дьылжалара); *культура былшилээх деятеллэрин олобун* (тэнн. олохторун); *Илин Сибиир куораттарын салгына* (тэнн. салгыннара); *Бүлүү сахаларын итэбэлиң үөрэппитэ* (тэнн. итэбэллэрин); *алмаас республика норуоттарын уйгутугар сулуспалыыр* (тэнн. уйгуларыгар); *кинилэр*

үлэлэрин опыта (тэнн. үлэлэрин опыттара), *норуот маастардарын искусствотун* (тэнн. искусстволарын); *тюрк норуоттарын культуратын, историятын* (тэнн. культураларын, историяларын);

2) түөрт чилиэннээх уустук тардыы ситимнэ: *Россия оройуоннарын айылжатын усулуобуйата* (тэнн. айылжаларын усулуобуйалара); *Саха сириг төрүт норуоттарын культурата* (тэнн. культуралара); *биһиги дойдубут өрүстэрин уута* (тэнн. уула) *буортуйда*;

3) ахсаан ааттаах тардыы ситимнэ: *куорат олохтоохторун 69 бырыһыана* (тэнн. бырыһыаннара); *ферма ынахтарын 60-ча бырыһыана* (тэнн. бырыһыаннара);

4) *паараласпыт аат тыллаах тардыы ситимнэ: эһиги ийэбит-аҕабыт кэскилэ, эрэлэ* (тэнн. ийэбит-аҕабыт кэскиллэрэ, эрэллэрэ) *буолабыт; дьон-сэргэ биһирэбиллэн* (тэнн. биһирэбиллэрин) *ылбыттара; илии-атах оонньуута* (тэнн. оонньуула) *хойукка диэри буолла*.

Тардыы ситимнээх биир уустаах чилиэнтэн (биир уустаах судургу аат тылтан эмиэ) предмет хас да буолара өйдөнөр буолан, ону кытта ситимнэхэр тыл -лар сыһыарыыга наадыбат, биир ахсаанна туруон сөп:

1) биир уустаах чилиэни кытта ситимнэхэр дьөһүөл: *Сэриг эрэйин, бааһырыы ыарыытын, мунун туһунан биир да тыл суох. Тапталлаах Ийэ дойдубут уонна советскай народпут туһугар герой сэриинит үрдүк аатын тут, табаарыс Иннокентий*. (АА "Сэриг". 50, 52 с.); *"Балыксыт уонна балык туһунан остуоруйа"* (В.Чиряев тылбааһа, Я., 1975);

2) биир уустаах чилиэни кытта ситимнэхэр көмө аат: *оҕо, дьахтар иннигэр* (тэнн. иннилэригэр); *акыйаан уонна кураанах сир үрдүгэр* (тэнн. үрдүлэригэр) *үөскүүр салгын маассата; республика хотугу уонна илинни өттүгэр* (тэнн. өттүлэригэр);

3) биир уустаах чилиэни кытта ситимнэхэр элбэх ахсаан форматыгар туттуллубат тардыылаах аат тыл (бу түбэлтэҕэ икки төрүөт алтыһар): *Хоту уонна Сөбүрүү Америка* (тэнн. Америкалар), *Камчатка уонна Сахалин климата* (тэнн. климаттара) *сабыдыаллыыр; тохсунньу, от ыйын температурата* (тэнн. температуралара) *төһөнүй; Арбаа, Илин Сибиир рельебин* (тэнн. рельефтэрин) *көрүг; алмаас хостуур уонна алмаас*

кырылыыр промышленноһы (тэнн. промышленностары) сайынарары;

эбэтэр туттарга олурба буоллабына - ийэ уонна обо доруобуйата (тэнн. доруобуйалара) чэгиэн буоллабына; оттук уонна электроэнергия сыаната (тэнн. сыаналара) үрдээтэ; Россия, Европа композитордарын музыката (тэнн. музыкалара); саха уонна турок норуоттарын добордоһуутун (тэнн. добордоһууларын); Африка айылбатын, норуоттарын олобун (тэнн. олохторун) үөрэтии; үлэһиттэр хамнастарын уонна кыдыбаастар пенсияларын харчыта (тэнн. харчылара);

4) элбэх ахсаан форматыгар туттуллар тардыылаах аат тыл ахсаана этиигэ суолтаны ылбат буоллабына: *Үлэ, ырыа күнүгэр Бурдук, ынах төрүүтэ Дьикти тимир кэккэбэр Элэй диэн уол киирбитэ* (тэнн. күннэригэр); *уот Жиганскай, Ленскэй оройуонугар* (тэнн. оройуоннарыгар) *умайар; от уонна атырдыах ыйыгар* (тэнн. ыйдарыгар) *ардах түспэтэ; эбээн, эбэнки тылынан* (тэнн. тылларынан); *саха, нуучча уонна английскай тылы* (тэнн. тыллары) *үөрэтэллэр; республика киин уонна собуруу энэригэр* (тэнн. энэрдэригэр);

Нууччалы халыыпка үөрүйэх киһи (*языковое сознание*) бу түбэлтэҕэ элбэх ахсаан форматын ыһыктыбакка тутта сылдьар. Онтон сылтаан саха тыла кэмэ-кэрдитэ суох уһаата, сыһында, мөлөөтө. Элбэх ахсаан "буруйа" диэн ол буолар.

7. Тарды ситимнэ элбэх ахсаан форматын туттуу.

Үөһэ эпитт балаһыанньаны тутустахха, тардылаах аат тыл элбэх ахсаанна маннык түбэлтэҕэ турар:

1) икки чилиэннээх тарды ситимнэ бастакы чилиэн элбэх ахсаан формалаах буоллабына, ону кытта ситимнэһэр аат тыл: *ыаһлар дьиэлэрэ* (хас да дьиэ - дьиннээх элбэх ахсаан, соботох да дьиэ буоллун - сымыйа элбэх ахсаан); *үлэһиттэр хамнастара* (хамнастар диэн туттуллубат эрэри - сымыйа элбэх ахсаан); *бу күөллэр муустара* (муус ахсаана сатаан аабыллыбат да буоллар - сымыйа элбэх ахсаан);

2) икки чилиэннээх тарды ситимнэ бастакы чилиэн элбэх ахсаан форматыгар турар биір уустаах чилиэн буоллабына, ону кытта ситимнэһэр аат тыл: *обонньоттор, эмээхситтэр кэпсэтиилэрэ.*

Оттон саха тылын сиэринэн биір ахсаанна турар аат тылы

элбэх ахсаанна туруоран баран, элбэх ахсаан ситимин онорор түбэлтэни тыл нуорматын кэһэр стилистическэй албас курдук аабыахха сөп: *клеткалар туруктара уонна үлэлэрэ* (клетка туруга уонна үлэтэ онн.); *күһүн сэбирдэхтэр түһүүлэрэ сабаланаар* (сэбирдэх түһүүтэ онн.).

* * *

Урут эпитт курдук, тарды ситимнэ нуучча тылын сабыдылынан элбэх ахсаан форматын туһата суох туттуу олус тарбанан турар, араас кинигэҕэ, уус-уран айымньыга, оннооһор саха тылын үөрэтэр литератураҕа кытта киірэн сылдьар.

Ол гынан баран литературнай нуорма тылы сааһылыыр, бэрээдэктиір аналлаабын быһытынан ("все, что возникает и интенсивно развивается в недрах письменного и литературного языка, предусматривает нормализацию, допускает сознательное вмешательство в процесс развития на основе глубокого и всестороннего изучения данного явления"- П.А.Слепцов) бу албаны көннөрөр соругу туруорар наада. "Культура речи направлена на активную рационализацию речевых действий (сфер и актов коммуникации), повышение их эффективности", - диэн ирдэбилгэ ол сөп түбэһэр. (6, 247 с.)

Маннык быраабыла саха тылын төрүт айылгытыттан тахсар, тылы-өһү чэпчэтэр, ырааһырдар буолан, сотору кэминэн олох-суйуо, дьон-сэргэ ылыныа диэн эрэниэххэ сөп.

6 §. Аат тыл туохтууру кытта ахсаанна ситимэ (туһаан уонна кэпсиірэ).

Саха тыла тюрк тыла буоларын быһытынан, нуучча тылын кытта тэннээтэххэ ахсаан форматын туттуу олус халбанныыр, оннун-тойун була илик, муһаах миэстэтэ элбэх. Ол иһигэр "саха тылыгар туһаан уонна кэпсиірэ ахсаанна сөпсөһүүтэ сирэйгэ сөпсөһүүтэҕэр быдан уустук, сирэйгэ сөпсөһүү курдук кытаанахтык тутуһуллубат". (17, 104-110 с.)

Холобур, бэрт үгүс түбэлтэҕэ кэпсиірэ биір ахсаанна туруон сөп эрэри, сороһор тыл лексическэй суолтатыттан, сороһор автор бэйэтэ хайдах өйдүүрүнэн көрөн элбэх ахсаан формата эмие туттуллар (17, 104-110 с.):

а) биір уустаах туһаанна: *Остуол үрдүгэр кинигэ, кумаабы баар* (б.а.) - *Баһылай уонна Ньюкулай кэллилэр* (э.а.);

б) хомуур суолталаах туһаан кэпсиирэтэ: *кус кыайан кэлбэтэ* (б.а.) - *Улахан дьон сангата суох турбуттара* (э.а.);

в) ахсаан ааттаах туһаанна: *Биир сиргэ сүүрбэччэ киһи мустан олорор* (б.а.) - *Ус уол көрсүһэ түстүлэр* (э.а.);

г) тардыылаах аат туһаанна: *Сага дьукаах уоллара тиийэн кэллэ.* - *Ол иһин өссө ордук издэстэрэ тэтэрэллэр.*

Манна хас да түбэлтэбэ кэпсиирэ биир ахсаанна турара литературнай нуорма быһыытынан аабыллар, итинтэн туорааһын нуорманы кэһии курдук көрүллүөн сөп, "элбэх ахсаан сыһыарыытын туох да сыала-соруга суох хос туттуу, кырдык да, ахсааны бутуйуу, дын стилистическэй албас буолар" диэн этиллэр. Ол гынан баран манньк кэстүү суруйааччыларга барыларыгар кэриэтэ баар уонна кэлин саха тылыгар улам кэнээн иһэр диэн эмиэ бэлиэтэнэр.

* * *

Итинник халбанныыр миэстэбэ билигин нуучча тылын сабыдыалынан элбэх ахсаан формата баһыйар буолла:

1) биир уустаах туһаан кэпсиирэтигэр: *хаһаайыстыбаба элбэх массыына уонна трактор үлэлиллэр* (үлэлиир диир оннугар), *урут манна бурдук, хортуоска үчүгэйдик үүнэллэрэ* (үүнэрэ онн.);

2) паараласпыт аат туһаан кэнниттэн: *дьон-сэргэ оттуур ходуһаларыгар киирэн хотуурдарын тыһаһахтаара турдаба* (дьон-сэргэ ходуһаба киирэн хотуурун тыһаһахтаа турдаба онн.), *манна кинигэ-тэтэрээт атыыланаллар* (атыыланар онн.), *ити курдук сир-халлаан айыллыбыттара* (айыллыбыта онн.);

3) туһаан ахсаан ааттаах буоллабына: *Уус-Алдан улууһугар 8 балыыһа тутулан үлэбэ киирбиттэрэ* (8 балыыһа киирбитэ онн.); *210 ынаба бары ууланьылар* (ууланна онн.); *6 уол төннөн кэлбиттэрэ* (кэлбитэ онн.).

Биир тылынан эттэххэ, этиигэ туһаан биир предмет буолбатаба кэстөр буолла да, кэпсиирэбэ -лар сыһыыны эбэн биэрэллэр.

Итини таһынан билигин үгүс түбэлтэбэ биир ахсаан оннугар саха тылын сиэрин кэһэн туран элбэх ахсаан форматын туттар буоланнар, этиигэ кэпсиирэ-туохтуур элбэх ахсаанна турара олус хойунна, "при исконной неустойчивости форм этого типа [...] интерференция русского языка, несомненно, увеличила

случаи ненормированного употребления форм с аффиксом множественного числа". (11, 92 с.)

Ити боппуруоһу утумнаахтык үөрэппит Е.И.Убрятова "Согласование в якутском языке" диэн үлэтигэр манньк, билигин тылы-өһү сааһылыыр үлэбэ улахан тирэх буолар суолталаах түмүгү онорор: "Все разобранные выше примеры, показывающие зависимость согласования в числе сказуемого от формы и значения подлежащего, говорят о том, что это согласование в одних случаях проводится строго и последовательно, а в других - со значительными колебаниями [...]. Это обстоятельство позволяет предположить, что выражение множественности в подлежащем и согласование в числе относящегося к нему сказуемого находятся в прямой зависимости от того, какое значение придаёт этому говорящий или пишущий. Если для него в данном случае выражение множественности безразлично, то сказуемое имеет форму единственного числа; если выражение множественности важно, сказуемое имеет форму множественного числа, если же оно очень важно, то и сказуемое имеет форму множественного числа и подлежащее принимает усиленную форму множественности". (14, 115 с.)

* * *

Инники этиллибити барытын учуоттаан, тыл культуратын үрдэтэр сыалтан туһаан уонна кэпсиирэ икки ардыгар ахсаанна сөпсөһүү нуорматын чопчулуур хайаан да наада буолла. Онно эмиэ тарды ситим курдук, саха тылын айылгытын аахсар сөп. Чуолаан, туһаан биир предмет буолбатаба атын тылтан кэстөр сиригэр (үс дьыэ диэн курдук) кэпсиирэ биир ахсаанна турар кыахтаах.

Ол аата кэпсиирэ биир ахсаанна турара манньк түбэлтэбэ литературнай нуорма буолуон сөп:

1) судургу туһаан биир ахсаанна турар аат буоллабына: *Обо ытыыр; Обонньор ыарыйда;*

2) туһаан тардыылаах аат биир биирдээбэ буоллабына: *Быраатым кэллэ;*

3) туһаан бөбө диэн эбиискэлээх буоллабына: *Якутскай аннынаабы Күөх хонуга дьон-норуот бөбө тобуоруйда.* (АА) *Кус бөбө табыллан тэллэс гына түстэ.* (Т.Сметанин)

4) туһаан элбэх ахсаан форматын солбуйар тыл ситиминэн

бэриллэр буоллабына (ахсаан аат+аат тыл; паараласпыт ахсаан аат+аат тыл; элбэх, үгүс о.д.а. предмет биир буолбатабын көрдөрөр тыл+аат тыл; паараласпыт аат тыл): *Элбэх тылтан элбэх сыһа тахсар.* (А.Кулаковской) *Сэмэнчик харабыттан уу-хаар баһылынна.* (Н.Неустроев) *Трибуна кэтэбинэн хас да аан көстөр.* (АА) *Итини эдэр-кырдыабыс барыта билэр; халлаан турдабына дьон-сэргэ былааны толорорго эрэллээх;*

5) туһаан саха тылын сизеринэн биир ахсаанна туттуллубат эбэтэр туттарга олурба тыл (айылба көстүүтүн, кэлимсэ предмети, абстрактнай уонна хомуур өйдөбүлү бэлиэтиир) буоллабына: *тоноруу түспүт; хаар ирдэ, чалбах табыста; ыарыы элбээтэ; фирма омук массыынатын атылыбыр;*

6) туһаан тардыылаах аат буоллабына дабааһын аат кэпсиирэ: *Бобо тонмут, ырыган көлөлөөх, ыраахтан иһэр айан кинитэ көрдөбүнэ, кыым кытыастара, уот кылахаачыйара үчүгэйэ, сэргэбэ бэрт.* (А.Софронов) *Кини хоһоонноро ис киирбэх, дирин, соһумар, дыкти, сытыы, чобуо (тэнн. ис киирбэхтэр, дириннэр, соһумардар, дыктилэр, сытыылар, чобуолар); Кинилэр табаардарын сыаната лаппа үрдүк (тэнн. үрдүктэр).*

Дабааһын аат кэпсиирэбэ элбэх ахсаан сыһыарыта эбиллэрэ наадата суобун өссө О.Н.Бётлингк бэлиэтээбит эбит, ол туһунан үөрэх кинигэтигэр эмиэ суруллар. (17, 98-99 с.)

7) туһаан тардыылаах аат буоллабына, -лаах сыһыарылаах дабааһын аат кэпсиирэ: *кырыылаах муннуктара уһуктаах (тэнн. уһуктаахтар); ис уулара рельефтэн, климаттан тутулуктаах (тэнн. тутулуктаахтар); араас дойдуга хаһаайыстыба сайдыыта араас: сорохторо ордук сайдыылаах (тэнн. сайдыылаахтар), сорохторо хаалыылаах (тэнн. хаалыылаахтар);*

8) биир ахсаан формалаах биир уустаах туһаан кэнниттэн: *Ытыс тыаһа, эбэрдэ хаһыы өссө эбии күүһүрдэ, күүрдэ.* (АА) *Киэһэнэн бинтиэкэбит, сүгэһэрбит ыараан барар.* (Софр.Данилов) *Холлубут, дьүдэйбит дьон тымныы-борунгуй олохторун арай үтүө майгылаах, кэрэ дьүһүннээх Даайыс хара баархат харахтара, сардангалаах мичигэ сэргэхситэн сырытта.* (АА) *Суумкаба биир халын кинигэ уонна эргэ тэтэрээт баара; мабаһынгна оҕо бэргэһэтэ, дьахтар сапныкыта тахсыбыт;*

9) биир уустаах туһаан барыта диэн түмүктүүр тыллаах

буоллабына: *Былыт, хаар-самыыр, тыал-куус - барыта мин үрдүбүнэн ааһар.*

10) уустук тардыы ситим "сымыа элбэх ахсаан" формалаах туһаанын кэнниттэн: *Тыаба сүөһүлэр маһы тоһута үктүүр тыастара иһилиннэ.* (Н.Неустроев) *"Кыыллаах арыы" - дьахталлар ансамллара толорор (биир ансамбль, тэнн. толороллор); экспедициялар чинчийишлэрэ тугу көрдөрдө (чинчийи - абстрактнай өйдөбүл); өлбүттэр ааттара суруллара хаалбыт (тэнн. суруллаллара хаалбыт);*

11) баар, суох кэпсиирэ: *Кини аймах баччаанна диэри историятын устатын тухары өлөрсүү, кыргыһы баара.* (АА) *Сурук оҕото ытыам диэбитим, кумаабы да, уруучука да суох эбит.* (МД) *Ийээ, Дьөгүөрдээннээх Сөдүөччүйэ улахан оҕолоро Микиитэ диэн кини бэрдэ, саха бастына баар.* (АА) *Ол туһунан архыып докумуоннара баар; илин диэки Айыылар дойдулара баар;*

12) уустук тардыы ситим бүтэник чилиэнэ биир ахсаанна турар буоллабына: *Уоллаах кыыс эрдэ оттубут уоттарын буруота күөх хатын буолан иирэлэр быыстарынан өрө үүннэ.* (Т.Сметанин) *Австрия фирмаларын көмөтүнэн саха художниктарын быыстапкаата аһылынна (быыстапкалара аһылынна); кинилэр айымньылары табыста; ыаллар дьыллэрэ көстөр - манна хас да дьэ буолуон эмиэ сөп;*

13) аат тыл элбэх ахсаанна сыһа турар (элбэх ахсаанна туттарга олурба тыл) буоллабына: *дьон унуохтара сымнаан, араастаан токуруйан барбыта (унуох - хомуур суолталаах тыл элбэх ахсаанна сыһа турбут); хотугу дьон тулуурдара мунура суох дуо (тулуур - абстрактнай өйдөбүл, элбэх ахсаанна турбат); ону атын тюрк тылларын матырыйааллара чуолкайдык бигэргэтэр (матырыйаал - хомуур өйдөбүл); хатыннар лабаалара хамсыыр (хатын лабаата - хомуур суолталаах).*

Көрөр курдук, саха тылыгар кэпсиирэ биир ахсаанна турар түгэнэ, дьинэ, олус элбэх, ону бийиги бэйэбит наар элбэх ахсаан оноро сылдьар эбиппит.

Ол эрэри билинни бэчээт тылыгар даһаны кэпсиирэ биир ахсаанна турар холобура син баар буолар: *Умсуура "Кут көтөбүү" кинигэтигэр баар хоһоонноро көрдөрөр; Умсуура хоһооннорун манньк тыллара кэрэһилиир; сэрии ветераннарын*

мэтириэттэрэ ыйаммыт; архитектура бастын өйдөбүнньүктэрэ ордубут; Уот Уһутаакы унуоргу таас хайалар төбөлөрө булгурута ыстаныар диэри (тэнн. ыстаныхтарыгар диэри) үөһүн таттаран күлэрэ иһиллэр; оҕо сааһым кэрэ күннэрэ түргэнник элэннээн аастаба (тэнн. аастахтара); оскуолам угууар уоттара ыраахтан ыгыра туруохтун (тэнн. туруохтуннар).

* * *

Оттон кэпсиэрэ булгуччу элбэх ахсаанна турар манник:

1) туһаан элбэх ахсаанна турар буоллабына: *Оболор утуйдулар; кинигэлэр сыталлар;*

2) туһаан биир ахсаан формалаах эрэри хайааччы элбэбин, хомуур суолталаабын көрдөрөр бэлиэлээх буоллабына (аах эбиискэ, -лаах сыһыары): *Эбэм аах үлэли сылдыбаллар; Кэтириистээх чэй иһэ олодолор эбит;*

3) бары хомуур солбуйар аат туһаан буоллабына эбэтэр холбуу туһаан састаабыгар киирдэбинэ: *Эр дьон бары боруонна барбыттара;*

4) туһаан тардылаах аат биир элбэхтээбэ уонна элбэх элбэхтээбэ буоллабына: *мин кинигэлэrim сыталлар; биһиги бырааттарбыт үөрэнэллэр;*

5) биир уустаах туһаан элбэх ахсаанна турар буоллабына (төрүт падеж элбэх ахсаана): *тиэргэннэ оболор, учууталлар мустубуттар.*

Оттон тардылаах аат туһаан элбэх биирдээбэ уонна элбэх элбэхтээбэ формата үкчү буолан, кэпсиэрэ ханнык ахсаанна турара этии дьиннээх ис хоһоонуттан биллэр.

Холобур: *оболор хаартыскалара сытар* (биир хаартыска, элбэх биирдээбэ) - *оболор хаартыскалара сыталлар* (хас да хаартыска, элбэх элбэхтээбэ); *саха суруйааччыларын союһа* (биир союз, элбэх биирдээбэ) - *союзтара* (икки союз, элбэх элбэхтээбэ), *ветераннар мунньахтарын ыгырыта* (биир ыгырыта) - *ыгырылара* (хас да ыгырыта); *үөрэнээчилэр уус-уран айымньыларын конкурсгар* (биир конкурска) - *конкурстарыгар* (хаска да); *нолуок органнарын үлэһиттэрин семинара* (биир) *буолла, семинардара* (элбэх) *буоллулар.*

Ити курдук, саха тылын төрүт айылгытынан үгүс түбэлтэбэ этиигэ кэпсиэрэ биир ахсаан форматыгар турар кыахтаах эбит. Этиигэ туһаан буолар тыл литературнай нуорманы тутуһар

буоллабына, кэпсиэрэ ахсаана үгүс түбэлтэбэ чуолкай буолар. Онон кэпсиэрэ уонна туһаан ахсаанын бэрээдэктээһин тэннэ бардабына эрэ үлэ түмүктээх буолуон сөп.

* * *

Манна кирибит түбэлтэ соробо логической ситимтэн тахсар "программа-максимум" диэххэ сөп. Ол ыраас, киһи өйүгэр түһүмтүө ситим буоларын быһытынан бастаан сүрүн стильгэ кириэн сөп. Ону таһынан кылгас, чуолкай форма буолан, дыала, наука стилигэр олохсуйара наада: Билинни сахалы суруллар научнай литератураба, араас докумуонна элбэх ахсаан формата этии ис хоһоонугар сыһыана суох эрэри куруук мэнгэстэ сылдыар буолан, киһини аралдытар, этии дэмин өйдүүрү олус мэхэйдир.

Сахалы санаба мантан туорааһын элбэбин, ол төрүөтүн туһунан урут эппити хатылаабалпыт. Ол кэпсэтии, уус-уран, публицистика стилигэр автор ураты өйдөбүлүн чопчулуур, бэйэ сыһыанын көрдөрөр, санаа дэгэтин арыар, тыл-өс дьайытын күүһүрдэр стилистическэй ньыма буолан сылдыан сөп. Оннук ситим төрүт тылы киртиппэккэ, айылгытын алдыппакка, төттөрү, ордук байытар, кизркетэр аналлаах буолара өйдөнөр.

Оттон итинник оруолу кыайан толорбот буоллабына, элбэх ахсаан форматтын туттууну стилистическэй албас, литературнай нуорманы кэһии курдук көрөн, туоратар үлэни ытыахха наада.

* * *

Аат тылга тахса турар улартыгы манан бүппэтэ чуолкай. Ол эрэри саха тыла кэлинни кэмнэ төһө сыһыран, айгыраан эрэрин мантан даһаны сыаналаан, түмүк оноруохха сөп.

Даһаанын аат

Даһаанын аакка билигин аат тылга холоотоххо улахан улартыгы суох. Үгүс түбэлтэбэ үөскээбит даһаанын атын форма үтүрүйэн, инники өттүгэр бу үөскэмэйэ суох (*непродуктивной*) сана чаһа буолар чинчилээх.

1 §. Дабааһыны атын сана чааһынан солбуйуу.

1. Этиигэ дабааһын аат быһаарыны билигин элбэх сиргэ аат туохтуур солбуйар: *кыргыллыбыт баттахтаах* (кыргылаах онн.); *аһыллыбыт аанынан* (аһаҕас онн.); *баайыллыбыт ынах* (баайыылаах онн.); *сүгэнэн суоруллубут халын хаптаһын хоруопка бөрө тириитэ сангыйабынан бүрүллүбүт киһи унуоҕа сытар* (суоруулаах халын хаптаһын хоруопка бөрө тириитэ сангыйах бүрүөлээх киһи унуоҕа онн.); *толору буор симиллибит* (симиилээх онн.) *икки хос ампаардаах, күрүөтүн эмиэ итинник кизгэтиллибит* (киэргэллээх онн.) *сиздэрэйдик симэммит* (сиздэрэй симэхтээх онн.) *12 бағананы туруоран эргиппиттэр.*

2. Дабааһын оннугар этиигэ аат тылы эмиэ туттар буоллулар. Манна сыстыы ситими салайыы солбуйар, ол аата саха тылын эмиэ биір төрүт уус формата иинэр-хатар: *балык былчыгнарыйттан саамай күүстээхтэрэ сийин этигэр уонна кутуругун өттүгэр баар* (балык саамай күүстээх былчына онн.), *күн-дьыл ыарахаттара мэхэйдииллэр* (ыарахан күн-дьыл мэхэйдиир онн.), *олох кытаанахтарыттан салган* (кытаанах олохтон онн.), *тыас арааһын истэр* (араас тыаһы онн.), *бу боппуруос суолтата улахан* (улахан суолталаах онн.), *кыл сэлэппэ көстүүтэ нарын* (нарын көстүүлээх онн.).

Бу икки вариантан аат тыл ситимэ нууччалыы тартарыылаах (*несогласованное определение*), оттон дабааһын аат ситимэ ордук сахалыы иһиллэр: *күн-дьыл ыарахана - ыарахан күн-дьыл, суолтата улахан - улахан суолталаах, вариана элбэх - элбэх варианнаах, сүүрүк күүһэ - күүстээх сүүрүк.*

3. Дабааһын аат оннугар этиигэ аат тыл+баар ситими тутталлар: *төбөтүн ойобоһунан икки улахан хараҕа баар* (харахтаах диір оннугар), *балыктарга пааралыы лаапчааннар бааллар* (балык пааралыы лаапчааннаах онн.), *хараҕа, таныыта төбөтүн үөһэ өттүгэр баар* (төбөтүн үөһэ өттүгэр харахтаах, таныылаах онн.), *төбөтүгэр баар былчын балык сынаабын, хайыытын хаппабын хамсатар* (төбөтүн былчына онн.).

Бу нууччалыы этии туруору тылбааһа: *есть два больших глаза, имеются парные плавники, глаза, ноздри находятся на верхней стороне головы, имеющиеся на голове мышцы...*

2 §. Дабааһын аат кэпсиірэни уларытыы.

Этиигэ кэпсиірэ буолар дабааһын ааты элбэх ахсаанна тутталлар: *кинилэр табаардарын сыаналара лаппа үрдүктэр* (үрдүк диір оннугар). Ол туһунан урут этэн турабыт.

Солбуйар аат

Солбуйар аат үгүс формата саха уонна нуучча тылыгар сөп түбэхэр, ол гынан баран туттуллар сизэрэ атына элбэх. Онон сибээстээн бу сана чааһыгар билигин араас уларыыы олус күүскэ бара турар.

1 §. Солбуйар аат суолтатын уларытыы.

1. Саха төрүт тылыгар ким диэн киһини эрэ этэллэр этэ. Билигин нуучча тылын сабыдыалынан киһиттэн атын тыһнар предмеккэ эмиэ ким диэн ыйытыны туруорар түбэлтэ көстөр: *бу ыт кими туппутуй* (куһу туппут ыты); *уол кими кытта баран иһэрий* (ыттаах иһэр уолу); *мүөттээх ыгырыа кэргэн-нэригэр кимнээх киһирэллэрий?*

2. Саха тылыгар кини солбуйар аат урут эмиэ киһини эрэ көрдөрөр этэ. Ол иһин текскэ инники этии туһаана тыһмат предмети бэлиэтиир буолабына, кэнинээҕи этиини ситимнииргэ нуучча тылын курдук кини диэн тыл туттуллубат буолара, аат тыл бэйэтэ хатыланара эбэтэр атын солбуйар аат киірэрэ: *Саха балаһанын бастын кизгэлэ былыргыттан аныгыга диэри остуол буолар. Остуол сирэйин куурбут мас хаптаһыны хатыыс хабаһынан килиэйдээн, уу тэстибэт гына ыпсаран онороллоро. Ол наһаа бөҕө буолара.* (тэни. Кини сирэйин... Кини наһаа бөҕө буолара.)

Билигин нуучча тылын батыһан кини солбуйар ааты этиини ситимнииргэ тутталлар, онтон сылтаан бу тыл тыһмат предмети бэлиэтиир аат тылы эмиэ солбуйар буолла: *Биһиэхэ алмаас кырылыыыр сыах үлэлээбитэ иккис сылыгар барда. Кини бастакы ыарахаттары туораата. Саха тылын сизэринэн Сыах бастакы ыарахаттары туораата диэн буолар.*

3. Аат тыл иннигэр турар бары хомуур солбуйар аат быһаары буолан, нууччалыы тартарыылаах этии тахсар: *бары чыычаахтар барбыттар* (все птички), *ол сабана бары табалар муоһа суох эбиттэр* (все олени), *ыһыах бары улуустарга барар* (во всех улусах).

Оттон барыта солбуйар аат биир ахсаан форматын кытта ситимнэхэр: *кини ойууру барытын кэрийдэ* (бары ойуурдары диэни кытта тэннээн көрүн), *оболор оонньууру барытын ылбыттар* (тэнн. бары оонньуурдары), *фигура барыта биир суолунан барар* (тэнн. бары фигуралар биир суолунан бараллар), *куукула барыта ырбаахы кэппит* (бары куукулалар ырбаахы кэппиттэр), *факультет барыта ыытар* (тэнн. бары факультеттар ыыталлар); *онно процесс барыта күн энергиятын дьайытынан барар* (тэнн. бары процесстар бараллар).

4. Туох, ханнык, хайдах солбуйар ааты этиигэ кэпсиирэ онороллор, оннук этии нууччалыы тартарыылаах буолар: *кэпсээн ис номоҕо тугуй* (туох ис номохтообуй диир оннугар), *ландшабын уратыта туохханый* (туох уратылаабый онн.), *дьонно сыһыана хайдабый* (хайдах сыһыаннаабый онн.).

Онно аны элбэх ахсаан формата эбиллэр: *итилэри быһаары суоллара ханныктарый* (итини быһаарар туох суол баарый онн.), *айылҕа зоналарын көрүнгэрэ ханныктарый* (айылҕа зоната ханнык араас көрүнгэрэый онн.).

Бу үксэ нууччалыы этии туруору тылбааһа буолар: *в чем смысл рассказа, в чем особенности ландшафта, каково его отношение к людям, каковы пути решения этих проблем, каковы формы природных зон.*

2 §. Солбуйар ааты үтүрүйүү.

1. Какой диэн солбуйар ааты сахалыы этиигэ туох, хайа, хайдах диэххэ сөп. Ону билигин наар ханнык диэн тылбаастыыллар, онтон сылтаан тыл дэгэтэ сүтэр, соробор истэргэ да олурҕа этии тахсар.

Холобур, *хоһоон туһунан эйиэхэ ханнык санаа үөскээтэ* (туох санаа диир оннугар), *төбөбөр ханнык эрэ көтөр кэлэн олорто* (туох эрэ көтөр онн.), *мань ханнык киһи билэрий* (хайа киһи онн.), *ханнык сиргэ төрөөбүтэй* (хайа сиргэ онн.); *киһи аймах*

кэрэ анарыгар ханнык стиллээх таһаһы айабын (хайдах стиллээх онн.), *сайынны таһаска ханнык өнг ордук дьүөрэний* (хайдах өнг онн.), *эн ханнык көстүүмү сөбүлүүгүнүй* (хайдах көстүүмү онн.).

Манна соробор элбэх ахсаан формата, ордук тыл мэнэстэн, этии өссө олуона буолар: *айымньы геройун итэбэстэрэ ханныктарый* (туох итэбэстээбий онн.), *айымньы ханнык уратылардаабый* (туох уратылаабый онн.), *Былатыаны ханнык түгэннэргэ ордук аһыннын* (хайа түгэннэ онн.); *онно ханнык биричиинэлэр сабыдыаллаабыттарый* (онно туох сабыдыаллаабытый онн.).

Биирдэ икки уол кэпсэтэрин истэн турабын: *Туох кыргыттар эбитий ити?* Бу уол уу сахалыы санарда: *ханнык кыргыттар диэбэт, тынаар предмети туох кыргыттар диир; кыргыттар эбиттэрий* диэн элбэх ахсааны туттубат, кыргыттар эбитий диир. Ити чаччы саха төрүт-уус тыла сылдьар.

2. Каждый диэн солбуйар ааты этиигэ бары, барыта, ким барыта, киһи барыта, хас киһи, хайа да киһи, аайы, ахсын диэн этиэххэ сөп. Оттон билигин куруук хас биирдии диэн тылбаастаан, атын форма баарын умнан эрэбит, этиибит игирэ буолан иһэр: *хас биирдии киһи олобун дьон сизринэн онгосто сатыыр* (киһи барыта онн.), *хас биирдиибит тусна суоллаах-иистээх айанныт буолабыт* (бары да онн.), *хас биирдии дьаллык буулаабыт киһитин сордуур* (хайа да дьаллык онн.), *хас биирдии оҕоо хаартыска бэриллэр* (оҕо аайы онн.), *хас биирдии мүнүүтэ ахсын оҕо бөбө төрүүр* (мүнүүтэ ахсын онн.).

3 §. Этиигэ солбуйар ааты ордук киллэри.

1. Сахалыы кэпсэтиигэ, сэлэннэ урут бастакы этиигэ туһаан буолар тыл, ордук сирэй солбуйар аат, иккис-үһүс этиигэ хатыламат этэ: *Мин көбөн санарар сирин диэки үөмэн истим. Чугаһаатым. Бөкчөйөн истим. Онтон тобуктаатым, ат буоллум.* (Т.Сметанин) *Микиитэ уол ийэтэ ыарытар. Сыһаһа ыксатыгар сиргэ тэлгэммит окко үнкүрүйэ сытан изйэр-туойар. Эрдэлиирдэр саас бэйэлэрин балабаннарыгар көстүлэр. Остуолларын, сана төрөөбүт томуйахтарын [...] биир сыар-баа тизйэн бардылар.* (АА)

Билигин манньк этиигэ солбуйар аат туһааны туттар түбэлтэ элбээн иһэр, онтон сылтаан этии нууччалыы халыыпка киирэр: *Полина Макарова - үөрэх туйгуна. Кини экономической факультекка киирэрэ турунан бэлэмнэнэр. Сэмэнчик диэн дьонго ааттанар таптал аата. Кини хоту көһүүгэ Булунна бара сылдьан балык илимин көрөбүн диэн икки кыра уолаптарын илдэ баран үһүөн тонон өлбүттэрэ.* ("Эдэр саас")

Манньк этии наука, дьыала стилин бэлиэтэ буолара сөп. Оттон кэпсэтии стилигэр, уус-уран айымньыга төрүт сахалыы этии тутула уларыбата ордук.

2. Билигин нууччалыы этиини тылыттан тылыгар тылбаастаан, этиигэ тардыы суолталаах кини (кини киэнэ) солбуйар ааты кыбыталлар.

Холобур, *сир анна уонна кини баайа - бу норуот бас билиитэ* (сир анна, онно баар баай диир оннугар); *бу айымньылар темалара да, кинилэр ис хоһоонноро да этэллэр; киһи олобо кинини тулалыыр тас эйгэттэн тутулуктаах; эдэр киһи күн аайы эбиллэн иһэр, кини буутун этэ буһар, сиһин этэ ситэр; киһи олох озороругар кини оноһуута, төлкөтө, дьылдата таайар; абааһы киһи иһигэр киирэн кини этин-сиһин тиниктэһэр; дьахтар киһи кута кини бэргэһэтигэр инэр.*

Манна кини солбуйар аат киирбиттэн этии ис хоһооно уларыбат, арай тыла эрэ элбиир. Дьинэ айымньылар темалара да, ис хоһоонноро да этэр; *киһи олобо тулалыыр эйгэттэн тутулуктаах; эдэр киһи күн аайы эбиллэн иһэр, буутун этэ буһар, сиһин этэ ситэр; киһи төлкөтө, дьылдата таайар; абааһы киһи этин-сиһин тиниктэһэр; дьахтар кута бэргэһэтигэр инэр* диэххэ сөп этэ.

Ол эрэри араас докумуон, дьыала, наука стилэ чуолкай буоларын наадатыгар тыыммат предмети бэлиэтииргэ кини солбуйар аат билигин литературнай нуормага киирэр туруктаах: *Саха Республикатын гражданныра уонна республикага баар кини гражданина буолбатах дьон Саха Республикатын Конституциятын тутуһар эбээһинэстээхтэр.* (Саха Республикатын Конституцията) *Эттиккэ утарыта хайысхалаах икки тэн күүс дьайар буоллабына, кинилэр тэнник дьайааччылары нуулга тэн.* ("Физика" учебнига)

3. Нууччалыы этиини туруору тылбаастаан, билигин тардылаах аат тылы кытта бэйэни солбуйар ааты тутталлар, онон тардыы суолтата хатыланан, этии үһүүр: *сылдьыбыт дьон бэйэлэрин бэлэхтэрин* (свои подарки) *хааллараллар; эһиги бэйэбит соруккутун* (свои задачи) *билэбит; омук бэйэтин дууһатын бэйэтин ырыатыгар арыйар* (в своей песне). Саха тылын сокуонунан *дьон бэлэхтэрин хаалларар, эһиги соруккутун билэбит, омук бэйэтин дууһатын ырыатыгар арыйар* диэн буолар.

4. Бэйэни солбуйар аат сорох этиигэ бэйэни туһаайыы туохтуурун кытта хоһулаһан, тыл-өс эмиэ сыһынар: *Саха Республикага бэйэтин бэйэтэ көрүнүүтүн туһунан; бэйэни бэйэ дьаһаныта.* Манна көрүн, дьаһан туохтуурга бэйэбин диэн өйдөбүл хайы-үйэ киирэн сылдьар. Онон дьоһуннаах тылга-өскө, этиигэ-суруйууга *Саха Республикага бэйэтин көрүнүүтүн туһунан; бэйэни дьаһаныы* диир ордук.

5. Холбуу туһаайыы туохтуурдаах этиигэ эмиэ ордук тыл киирэрэ көстөр. Онтон *сылтаан бэйэ-бэйэбитигэр лаппа чугаһастыбыт; Икки таптаһар сүрэх бэйэ-бэйэлэрин өйдөһөн олорбуттара* диэн икки этиини көрүүххэ. *Чугаһас, өйдөс* диэн холбуу туһаайыы туохтуура икки өттүттэн буолар хайааһыны көрдөрөр, ол аата *бэйэ-бэйэбитигэр, бэйэ-бэйэлэрин* диэн ордук-хоһу тыл, нууччалыы халыып тылбааһа киирбит (сблизились друг с другом, понимая друг друга). Сахалыы онтон *сылтаан лаппа чугаһастыбыт, икки таптаһар сүрэх өйдөһөн олорбуттара* диэтэххэ да сөп буолар.

6. Билинни кэмнэ сотору-сотору туттулар *самоопределение, самостоятельность* диэн тылы араастык тылбаастыылар: *бэйэбит баскытын бэйэбит бас билиниигит, бэйэни бэйэ бас билиниитэ, бэйэ баһын бэйэ билиниитэ* о.д.а. Манна баһы дуу, атабы дуу бас билии туһунан этиллибэт, *бас билини* диэн сомоҕо тыл буолар. Онон *бэйэни бас билини, эһиги бэйэбитин бас билинэбит* диир ордук этэ.

4 §. Солбуйар аат падеһын уларыты.

Аат тыл падеһын курдук солбуйар аат падеһа билигин эмиэ улаханник бутулар. Холобур, у кого?, кому? диэн нууччалыы форма туруору тылбааһа ордук тарбанан эрэр: *Миэхэ доборум суох* (у меня нет), *киниэхэ үлэтэ наһаа элбэх* (у него работы много), *биһиэхэ кыра уоту кулуһун диһит* (у нас называют), *киниэхэ билигин ыарахан* (ему трудно), *миэхэ көхсүм өссө ордук кыараата* о.д.а.

Оттон сахалыы мин доборум суох, кини үлэтэ элбэх, биһиги кулуһун диһит, мин көхсүм кыараата диэн буолар.

* * *

Көрөр курдук, солбуйар аат уларыһан, саха тыла билигин үгүс өттүгэр уһуур-тэнийэр, сыһынар. Сорох төрүт форма симэлийэр, ол оннугар нууччалыы тартарыылаах этии элбиэр. Ол аата саха тыла сыһа-баайа "үһүс", креольскай тылга кубулуйар.

Туохтуур

Туохтуур биир сүрүн сана чааһа буолар. Саха тылыгар туохтуур формата күүскэ сайдыбыта биллэр. Холобур, биир туохтуур 5 туһаайыга, 3 көрүнгэ, 7 киэпкэ, 6 кэмгэ, 3 сирэйгэ, 2 ахсаанна, буолар-буолбат формаҕа турдагына, тыһынчаттан лаппа ордук араас форма үөскүөн сөп. (15) Ол эрэри туохтуур хас да формата мэнэһиннэбинэ, олус үһүн, көлөттүгэс тыл тахсар буолан, киһи барытын туттубат.

Туохтуур грамматическай форматыгар билигин кестөр уларыһыы сүрүн хабаана диэн урут элбэхтик туттуллубат халыып оруола нуучча тылын сабыдыалынан улаатар, ол оннугар сорох халыып умнуллан, сүтэн иһэр.

1 §. Туохтуур сорох форматтын туттуу.

1. Туохтуур 5 туһаайытыттан билигин атынтан туһаайыы ордук сиэри таһынан киэнник туттулар буолла.

"Саха сирэ" хаһыат биир матырыйаалыттан кыра быһа тардыыны көрүөххэ:

Балачча элбэх дьиз туһаҕа киллэрилиннэ. Телевизорунан бизрии кэнэтилиннэ. Үүт заводугар сана технологиялар туруорулуннулар. Сана предприятиелар үлэбэ киллэрилиннилэр. Тирии-атах таһаһын комбинатын уларытан тутуу ситэриллэн эрэр. Экономической сөбүлэһиһилэр түһэрсиллэллэр. Спортивной күрэхтэһиһилэр ытыыллаллар. Наука академиятын дьизтэ үлэбэ киллэрилиннэ. Немецкэй технология быйыл атыылаһылынна. Кэксэ оскуолалар о.д.а. үлэбэ киллэриллэһтэрэ. Улахан суолталаах быһаарыылар ылылыннылар. Кэксэ нормативнай акталар ылыллыбыттара. (7.03.96)

Манна атынтан туохтуур 12 төгүл киирбит. Ол барыта даһаны тылбаас: *введена, расширена, закуплена, установлены, заключены, приняты, проводятся.*

Хайа да хаһыаты, кинигэни арыйдаһа, радионы, телевизору холбоотоһхо, билигин манник этии аата-ахсаана суох элбэх.

Атынтан туһаайыы билигин кэмэ нууччалыы **возвратный** глагол суолтатын бизэрэ: *дьиз тутулар - дом строится*, оттон ааспыт кэмэ краткое страдательное причастие диэн форма суолтатыгар сөп түбэһэр: *дьиз тутулунна, дьиз тутуллубут - дом построен.*

Нуучча тылыгар итинник кэпсирэлээх этии грамматической суолтатын бу курдук быһаараллар: "Специфическую особенность неопределённо-личных предложений, смысл которых состоит в констатации действия, составляет отвлечение действия от его производителя". (12, 433 с.) Билигин нуучча тылыгар итинник этии олус тарбанна, ол түмүгэр хайа да үлэ-хамнас кимиэхэ да сыһыана суох курдук буолан барда ("отвлечение действия от производителя"). Телевидение 1995 сыл балаһан ыйын 15 күнүгэр "Дикое поле" диэн бизриитигэр А.Невзоров "Россия - это страна, где всем и на всё наплевать" диэбиттээх. Тыла суохха мас хамсаабат диһиллэр.

Саха да тылыгар бу форма эмиэ туох барыта бэйэтэ оноһулла-тутулла турар, онно ким да сыһыана, кыһалҕата суобун курдук грамматической суолталаах, "[...] логический субъект или фактический производитель действия везде остаётся необозначенным. Главное внимание говорящего обращено на состояние грамматического субъекта, являющегося объектом данного действия: дом строится, а кто именно его строит - это остаётся неуточнённым". (4, 266 с.)

Хаһыакка тахсар матырыйаал аатын да ылан көрүөххэ: Америкаҕа, Англияҕа барар путевка миэстэлэрэ бэрилиннилэр. Сөбүлэһии туттууга киллэрилиннэ. Сүтэриллибими төнүннэриэххитин сөп. Бөрөлөргө сэрии биллэрилиннэ. ("Саха сирэ", 22.02.96) Бырачыас түһэрилиннэ. "Доруобуйа" программа ылылынна. Үөрүүбүт хомолтонон солбулунна. Отделкин методиката туһаныллыа дуо? Олимпиада кыттыылаахтарыгар "Жигули" массыналар туттарыллыахтара. Үп-харчы туруга чэбдигирдиллэрэ наада о.д.а.

Радио, телевидение биэриитигэр итинник эмиэ элбэх: *Опыттынан атастаһыы департаменынан тэриллэн ытытылынна. Рекордара киминэн да аһарылла илик. Рейстэр күн ахсын толоруллаллар. Куруук манньк сананы-инэни истэ сылдыар киһиэхэ бэйэтэ да билбэтинэн "миэхэ ол туох буолуой" диэн бөрүкүтэ суох өй-санаа инэрэ буолуо.*

Ону таһынан атынтан туохтуур элбэх ахсаан форматын кытта мэнэһиннэһинэ, ордук "л" доржоонунан бүтэр туохтуур араас форматтыгар *-ылла-алла* диэн хос-хос хатыланар эбэтэр маарынаһар сүһүөх мустар. Оннук тыл санарарга да олурҕа, истэргэ да куһаҕан, суруйарга да уустук: *ыл - ылыын, ылылар, ылыллаллар, ылылынна, ылылыннылар, ылынылынна, ылыныллыахтара, ылыныллыахтаахтар; бул - булулар, булуллаллар, булулун, булулунна, булулуннулар, булуллуохтара, булулуллуохтара, булулулуохтаахтар ...*

Ол да иһин буолуон сөп, саха урут тоҕо эрэ бу форманы олус үлүһүйэн туттубат этэ. Ол оннугар бэрт судургу синоним баар буолара: *мунньах ытытылыһна-мунньах буолла; кэпсэтии ытытылынна-кэпсэтии барда, уураах ылылынна-уураах таһыста; үөрэххэ ылылынна-үөрэххэ киһрдэ; сайабылыанһа бэрилиннэ-сайабылыанһа киһрдэ; газ булулунна-газ көһүннэ; таһаҕас аҕалылынна-таһаҕас кэллэ; элбэх сир бырабылыһна-элбэх сир таах хаалла* о.д.а. Манньк да эппит иһин хайааһын бэйэтэ буолбатын киһи барыта өйдүүрэ чахчы.

Саха тылыгар эмиэ итинник грамматическай суолталаах быһаарыыта суох сирэйдэммит этии баар, онно кэпсиирэ төрүт туохтуур элбэх ахсаан 3-с сирэйигэр турар: *дьиэ тутуллар - дьиэни туталлар; хортуоска олордолунна - хортуосканы олортулар.* Ким онорбутун эмиэ ыйа барбаттар. Ол гынан баран

этии сахалыы тыыннаах, киһиэхэ ордук тийэр. Ону таһынан *-ылла-алла* диэн хос-хос сүһүөҕэ суох. Итини учуоттаан, туохтуур атынтан туһаайыыта ханнык стильгэ туттулларын быһааран, тыл айылгытын алдьаппакка, истэргэ кэрэтин харыстаан туһанар наада этэ.

Атынтан туһаайыы кэпсиирэлээх этии хайааччы аата наадата суох эбэтэр сатаан ыйыллыбат буоллаһына, тугу эрэ түмэн этэргэ дьүөрэ, ол иһин наука, дьыала, сокуон, уураах тылыгар кизинник туттуллар. Оттон көннөрү кэпсэтиигэ, публицистикаҕа, уус-уран айымньыга синоним суолталаах туохтуур төрүт туһаайыыта араас дэгэттээх, ордук этигэн. Ол астыга суох, үөрэҕэ суох киһи санарар саната диэн өйдөбүл төрдүттэн сыһа. Хата атынтан туохтууру анар кырытыттан туттар киһи тылы сатаан туһаммата, стили кыайан араарбата көстөр.

Холобур, официальной иһитиннэриигэ *уураах ылылар, конференция тэриллэр, 7 нолуок төлөбүрү көтүрүлүннэ, балачча чэпчэтии онһолунна* энин диэн этэр өссө син сөп. Оттон *сиэмэ бурдук талылла, ыраастана сылдыар* диэн салан этии: *сиэмэ бэйэтэ ыраастанар курдук. Субуруускай туһунан үтүө-мааны тыллар этилиннилэр:* тыл бэйэтэ этиллэ турар курдук. *Сиртибэлэрэ Чиряев уулуссатыгар халанна* диэн буолуохтаах буолбутун курдук иһиллэр. *Халаммыт суума бүтүннүүтэ былдьанна* диэн этиигэ милициябыт бэйэтэ талабырдыт буолан тахсар.

Биир биллэр бэйиэт үбүлүөйүн туһунан хаһыат элбэх *иһирэх тыл этилиннэ, хоһооно ааһылынна, ырыата ылланна* диэн суруйбута. Оттон *ырыата ылламмыт* диэн дьыалата куһаҕан буолбут, бүшпүт диэн өйдөнөр. *Сүөһү өлүүтэ таһаарыллыбата; мотуордаах онгочолорго түгүнэстии 28 түбэлтэтэ таһаарылынна* диэн манньк хоромньу, алдьархай эрдэттэн былааннаммыт курдук. Оннооҕор биир кыһалҕалаах ийэ уолум өлүгэ булуллубута диэн суруйбута баар этэ, өлүгэ көстүбүтэ диэбэт, халыыпка хам ылларан туох да сыһыана суох киһи курдук санарар.

Инэн-тонон көрдөххө, атынтан туһаайыы ити курдук эгэлгэтэ элбэх, киһи анар кырытыттан туттубат формата, араас стилистическэй сыһа тахсыан сөп.

2. Нуучча тылыгар должен что делать диэн холбуу

кэпсиэрэлээх этии киэнник туттуллар. Оннук этиини туруору тылбаастыыртан билигин саха тылыгар туохтуур буолуохтаах кизбэ олус тарбанна: *должен работать - үлэлиэхтээх, должны подготовиться - бэлэмнэниэхтээхтэр.*

Манньик форманы хойуутук туттаран, бастатан туран, саха майгытыгар дьүөрэтэ суох тимир-тамыр баҕайы этии буолар. Иккиһэ, грамматической суолтата олус быһаччы эрэри ким онороро сирэйдэммэт, туох да эппиэтинһэ суох этии. Үсүһэ, сорох туохтуурга *-туох-таах, -тиэх-маах* диэн маарыннаһар сүһүөх мустан, олурҕа тыл тахсар: *кинигэ тахсыахтаах, кулууп тутуохтаахтар, ветераннары чизэстиэхтээхпит.*

Өссө эбиитин билигин буолуохтаах кизпкэ атынтан туһаайыны тутталлар: *харчы бэриллиэхтээх, сокуон бигэргэтиллиэхтээх, ону биллиэхтээх, сирин оноруллуохтаах* - биир ахсаан; *дакылааттар истиллиэхтээхтэр, уураахтар ылылыахтаахтар, холобурдар бэриллиэхтээхтэр* - элбэх ахсаан. Ол барыта холбоһон, тыл киртийэр, мөлтүүр. Оннук биир холобуру аҕалабын.

Республикаҕа кадры бэлэмнээһиннэ биллэр-көстөр хамсааһын оноһуллуохтаах диэн М.Николаев тоһоболоон бэлиэтээтэ. Республика экономикатын сана туһаайыларын сайдыытын учуоттаан үрдүк квалификациялаах специалистар бэлэмнэниэхтээхтэр. СГУ тутулла турар объектарын үлбэ киллэриини түргэтэтиэххэ наада, сана объектар былааннаһахтаахтар. Дьизэлэр тас көстүүлэригэр улахан болжомто ууруллуохтаах. Россия уонна атын дойдулар вуздарын кытта сибээһи сайыннарыллыахтааҕа бэлиэтэннэ. ("Саха сирэ", 22.07.95)

Саха тылыгар манна маарынныыр суолталаах араас аттары халыып баар: *бигэргэтэр сөп, бигэргэтиэх тустаах, этиэххэ сөп, билиэххэ наада, оноруохха баара, уурсахтары ылыах этилэр, чизэстиэх тустаахпыт.* Ол вариант дэгэтэ араас, тыла-өһө сытыары, саха өйүгэр-санаатыгар ордук чугас: *Бу программанан бийыл 5000-тан тахса үлэ миэстэтин киллэриэххэ наада.* (тэнн. *Бу программаҕа сөп түбэһиннэрэн бийылгы сылга 5000-тан тахса үлэ сана миэстэлэрэ киллэриллиэхтээхтэр.*)

Онон туохтууру буолуохтаах кизпкэ эмиэ анар кырытыттан буолбакка, сааһылаан туттар (*стилистическая дифференциация*) наада. Буолуохтаах хайааһын кизбэ *официальной доку-*

муон, уураах, дьаһал тылыгар ордук дьүөрэ. Оттон сүрүн стильгэ, кэпсэтии тылыгар-өһүгэр, уус-уран, публицистика стилигэр, биллэн турар, араас дэгэт суолталаах аттары форма ордук табыгастаах:

Сүрүн стиль	Официальной этии
барыах тустаах	барыахтаах
кредит биэрэрэ сөп	биэриэхтээх
харчы киллэриэхтэрин наада	киллэриэхтээхтэр
бэйэлэрэ үбүлүөхтэр этэ	үбүлүөхтээхтэр
туттуохха баара	туттуллуохтаах

Туохтуур атынтан туһаайыта, буолуохтаах кизбэ төһө да саха тылын төрүт формата буолбутун иһин, хайата да сиэри таһынан тарбаннаһына, тыл анардастыыр, тутула айгырыыр.

3. Туохтуур дьаһайар туһаайыта саха тылыгар сүннүбүнэн киһи хайыырын (онорорун, дьаһайарын, күһэйэрин) бэлиэтиир: *Учуутал оболорго кинигэ аахтарар. Балдьар тииспин ыллардым. Киһини соһуттун дии. Убайым миигин куруук хомотор.*

Оттон билигин нууччалыы этиини туруору тылбаастаан, тыммат предмет киһини дьаһайар курдук ис хоһоонноох, сахаҕа үөрүйбэ суох этии элбэхтик көстөр буолла:

Нууччалыы халыып	Сахалыы халыып
сонун дьону интэриэһиргэтэр	дьон сонуну интэриэһиргиир
холобур киһини дыктиргэтэр	киһи холобуру дыктиргиир
хоһоон дьонно сөбүлэттэ	дьон хоһоону сөбүлээтэ
дакылаат дьону астыннарда	дьон дакылааты астынна
үрүк кинини сэнээрдибитэ	кини уруогу сэнээрбитэ
бу миигин сөхтөрөр	мин маны сөбүбүн
ити биһигини үөрдэр	биһиги итинтэн үөрөбит
ол эһигини хомотор	эһиги онтон хомойоһут
ырыа эйигин долгутар	эн ырыаттан долгуйаһын
түбэлтэ киһини дыксиннэрэр	киһи түбэлтэттэн дыксинэр

Ыраас тыллаах киһи манньик этиини сатаан тумнар. Л.Кулаковская "Кырдыаҕас киһи бүгүн баар, сарсын..." диэн ыстатыйатыгар, холобур, манньик суруйар: *кыыс эппиэтин истэн сүрдээһин үөрбүтэ, дьону үүт-үкчү дьүһүннээбитин киһи сөбөр*

этэ, сурук суруйбатахпыттан хомойбутум. ("Саха сирэ", 06.08.96) Автор кыыс эппиэтэ кинини үөрдүбүтэ, үүт-үкчү дьүһүннээбитэ киһини сөхтөрөр этэ, сурук суруйбатабым миигин хомоппута диэбэтэх.

2 §. Туохтуур сорох форматын үтүрүүү.

1. Саха тылын саамай этигэн, санаа дэгэтин биэрэр ньымата - көрүн араас халыыба улам-улам сүтэн-инэн барда. Бар, кэл, тут, көр дигэн судургу хайааһын эрэ буолар. Онон хайааһын хайдах быһыылаахтык оноһуллара, ойуута-оһуора, холобур, уһуура-кылгыра, сабалана-түмүктэнэрэ көстүбэт (бара обус, бара тарт, баран ис, баран эр, бара тур, бара сырыт, баран хаал, тутан ыл, көрөн кэбис, көрө биэр о.д.а.)

Холобур, Тимир аппын миинним, Тэлиэс-былаас хаамтым, Тизэрэ кэлэн түстүм. Тура охсон бараммын Туора-маары сотуннум. Кэтэбим да ыарыйдар Килэн мууһум устун Киирэн бара турдум дигэн хоһоон баар буолара. Маннык хоһоон нууччалы тылбааһа букатын атын буолуо: тизэрэ кэлэн түстүм - упал навзничь, тура охсон бараммын - быстро поднявшись, киирэн бара турдум - пошёл дальше. Саха тылын сүмэтэ-сүөгэйэ сыта да хаалбата...

Уус-уран айымньыттан холобур көрүөххэ.

Ким да тэрийбитэ, ким да ыңырбыта биллибэккэ, бар дьон эмиэ "Кыымнаайы" алааска мустан хааллылар... Туох ханнык иннинэ "Кутурбан остоолботун" уһулу тардан ыланнар туора соһон кэбистилэр. Тыаттан өссө ордук баарабай тиити кэрдэн киллэрэннэр хатырыгыгын хастыы тардан, алаас илин сабатыгар сэттэ кырыылаах "Үөрүү остоолботун" туругурда туруора обуустулар... Үөрүү үгэнигэр биир байтаһын биэни сүүскэ биэрдилэр, сүллүлэр, хаттатын хаһыйа тартылар. (АА)

Бу быһа тардыга муһуннулар, туора сосулар, хатырыгыгын хастаатылар, остоолбону туруордулар, хаттатын хайыттылар диэтэххэ, хамсыы турар хартыына барыта тохтоон хааларга дылы...

Онон билигин туохтуур араас көрүнүн тумнубакка, кэпсэтиигэ, уус-уран айымньыга, публицистика стилигэр хото туттан, тыл дэгэтин элбэтэн, байытан иһэр наада.

2. Саха тылын биир төрүт, олус этигэн, кизэнник тарбаммыт халыыба паараласпыт туохтуур буолар. Паараласпыт туохтуур тыл суолтатын кэнэтэр, ону таһынан доржоон дьүөрэлээр буолан, тыл-өһү олус кизэргэтэр.

Паараласпыт туохтуур кэпсиирэ уус-уран айымньыга дэлэйдик көстөрө: Арамаан хайа да бырааттарынаабар баай уонна "аныгылыы" киһи буола сатыыр, кэлэр-барар, айанныыр. Оттон хотун Алаанныя бэйэтэ кимтэн да ордук айдаарар, күлэр-салар. Киргизэлэйдээххэ ыалдьыт аанһа сылдыыбат, көр-нар суох, тойон ханна да айаннаабат, хамначчыттарыттан ордук аһаабат-танһыбат, итэбэс үлэлээбэт. Хотун Дьэбдьиэ от мунһааччы, бурдук быһааччы бастына, тизэрэ дайбаан мэтэлдьийэ сылдьан араас үлэни бүтэрэр-оһорор. (АА)

Онон паараласпыт туохтууру сөптөөх миэстэбэ, холобур, кэпсэти тылыгар, публицистикаба, уус-уран айымньыга туттар билигин даһаны туох да омнуота суох, саха тылын баайын, кыабын биир дьоһун туоһута буолар.

3 §. Туохтуур ситимин оноруу.

Туохтуур падеһы салайарыгар уонна кэпсиирэ буолан туһааны кытта ситимигэр нуучча тылын сабыдыала олус улахан. Ол туһунан аат тылы ырытар сиргэ урут этэн турабыт.

* * *

Түмүк оннугар сахалы тыл-өс нуучча тылын халыыбыгар киирдэбинэ хайдах буоларын өйдөөн ааһан көрүөххэ.

... Түүн 1 чааска бэйэлэрин сизртибэлэринэн билбэт киһилэрин талбыт икки атын халабырдыыттар эппиэтинэстэн куота сатаабыттара сатаммата. Сизртибэлэрэ Чиряев уулуссатыгар халанна, норка бэргэһэтин мэлиттэ.

... Сотору мүччүргэннээх сырыылары уулуссаба көрдөөччү үс уол тутуллубут... Кинилэр киин куоракка оһорор биир саастыылаахтара манныкка эмиэ дьобурдаахтар. Саастарын ситэ илик үс ааргылары бэл диэтэр сизртибэлэрэ кырдыаһас саастааба да тохтоппотох. Дьыала матырыяаалыттан көстөрүнэн, Б-ны уолаттар күүстэринэн халаабыттар. Эмээхсин 350 тыһыынча солкуобайыттан илиитин соттубут. Ол эрэри саба түһээчилэри ГАИ үлэһиттэрэ туппубуттар. Халаммыт суума

бүтүннүүтэ былдыанна уонна сокуоннай бас билээччитигэр төннөрүлүннэ.

... Бэргэнэлэри былдыаһын сезона өссө да түмүктэнэ илик. Онон, ытыктабыллаах аабааччылар, халабырдыттары кытта бабарбат көрсүһүүгүтүтэн куотунаргытыгар көмөлөһүөхтээх хас да сүбэни ылынын. Бастатан туран, кизһэ хойут, ордук түнкэтэх уулуссаларынан соботобун күүлэйдиргит сөбө суох. Өйдөөн: арыгыттан мөлтөөбүт, соботох иһэр, онуоха эбии үчүгэйдик танныбыт киһи - хара санаалаахтар бабалаах бултара... Ол эрэри эһиги мунутах киһи буоллаххытына уонна Брюс Ли лаврдара эһиэхэ анамматах буоллахтарына, халааһын түбэлтэтигэр халабырдыттар көрдөбүллэрин барытын толорор ордук. Ол кэнниттэн мүнүүтэни да уталыппакка милицияба биллэрин.

Өстүбэһи, бэрээдэги харыстыыр органнар үлэлэрин көдүүһэ балайда үрдүк, онон халааһын ахсаана биллэрдик наһааһыныгар тиэртэ. ("Саха сирэ" 08.04.95)

Били креольскай тыл диэн бу буолара эбитэ дуу?

Устар ууну сомоболуур саха уус тылын инники дьылбата ама маннык буолуо дуо?!

Аат туохтуур

Аат туохтуур саха тылыгар араас формалаах, элбэх синтаксической функциялаах, биир күүскэ сайдыбыт категория буолара биллэр. Билигин нуучча тылын сабыдыалынан аат туохтуур туттуллара өссө кэнээн иһэрэ тутта көстөр.

Аат туохтуур билинни уларыытыта саха тылын байытар эрэ буолбатах. Аат туохтуур үгүс өттүгэр тыл атын грамматической форматтын солбуйар, үтүрүйэр. Ол түмүгэр тыл уһуур, этии өйдүүргэ ыарахан, истэргэ, санарарга олурҕа буолар, эстетиката мөлтүүр. Холобур: анаан оноһуллубут арканы туора тардылыбыт лентаны быһылынна; альбомна сүүс отучча эдэр автордар көһөрүллэ сылдьар быыстапкаларга көрдөрүлүбүт үлэлэрэ киллэриллибит; туруоруллубут үлэлэр республикаба ытыллыбыт быыстапкаларга эмиэ кыттыбыттара.

1 §. Аат туохтуур атын форматтын үтүрүйүүтэ.

1. Аат туохтууру нуучча тылын сабыдыалынан аат тыл суолтатыгар туттуу элбээн иһэр: куоталаһыыга бастаабыттар (бастаабыт спортсменнар); халаммыттар эрэллэрэ (халаммыт дьон эрэлэ); өлбүт ата (өлбүт киһи ата); ол айыллыбыты (айыллыбыт оҕону) сүрэбин-быарын анныгар бүөбөйдиир. Ити туһунан урут этэн турабыт.

2. Аат туохтууру дабааһын оннугар элбэхтик тутталлар: тоноруллубут балык (тон балык онн.); синньигэс мастарынан үрүттэммит ампаарга (синньигэс мас үрүттээх ампаарга онн.); туһаныллар баай хостонор (туһалаах баай хостонор онн.); "бабахтаах сэргэ" диэн ааттанар (ааттаах онн.) маһы туруораллар; сэргэ эмиэ араастаан кизгэтиллибит (араас кизгэллээх онн.) буолар. Ону "Дабааһын аат" диэн темаба көрбүппүт.

Аат туохтуур предмет дьайыынан бэлиэтин көрдөрөр уратылаах ("динамический, процессуальный признак, связанный с действием предмета"). Ол эрэри билигин аат туохтуур үгүс өттүгэр ол бэлиэни тоһоҕолоон этээри буолбакка, нуучча тылын батыһан туттуллар диэххэ сөп. Ол наһаа хойуу буоллабына, тыл байарын оннугар биир халыпка киирэн дьадайар, сыһынар.

3. Төрүт туһаайыттан үөскээбит аат туохтууру билигин атынтан туһаайыттан үөскээбит аат туохтуур солбуйар буолла: үөлүлүбүт балык, оргутуллубут уу, буһарыллыбыт эт (аны үөлбүт балык, оргуйбут уу, буспут эт диэбэттэр!), Уһук Хотуугу сир оройуоннарыгар уонна онно тэннэниллибит сирдэргэ (тэннэммит онн.); бэчээттэниллибит кинигэ (бэчээттэммит онн.); олунһу 15 күнүгэр ылыныллыбыт Сокуон (ылыллыбыт онн.), оноһуллан таһаарыллыбыт бородууксуйа (оноһуллан тахсыбыт, оноһуллубут онн.); араас куурдуллубут-хатарыллыбыт аһы-үөлү атыылыбыт (куурбут-хаппыт онн.) о.д.а.

Оннооҕор Саха Республикатын тутууга уонна архитектураба министерствотын кытта сөбүлэшиннэриллэлэрин быһаарарга диэн этии баара. ("Саха сирэ", 11.01.96) Бу хэһыс-хаһыс "көлүөнэ" форма эбитэ буолла: сөп-сөбүлээ-сөбүлэс-сөбүлэшиннэр-сөбүлэшиннэриллэр-сөбүлэшиннэриллэлэр-сөбүлэшиннэриллэллэр.

Бу икки форма уратыта этиигэ улахан туох да суолтаны

ылбат, син биир балыгы киһи үөлэр, ууну киһи оргутар, эти киһи буһарар, сокуону киһи ылынар, бородууксуйаны киһи онорор. Санаан көрдөххө, киһи онорботого-туптатаҕа да суох буолуо, оччоҕо тыл атын формата туһата суох буоларыгар тийэр. Онон тылы маннык эрийэр-мускуйар төһө нааданый? Маннык тыллаах-өстөөх киһи үөрэхтээбэ-билиилээбэ буолбакка, төттөрү, сахалыы сатаан санарбата, намыһах культуралааҕа көстөр буолбатах дуо?

Онон синоним суолталаах бу икки варианттан бастакы форманы тыл-өс туох эрэ кизптээх, уратылаах буоларын көрдөрөр дьыала, наука стилигэр туттуохха сөп: *этиллибит биричиинэнэн, дакаастаммыт теореманы, бэлиэтэммит точканы*. Онтон атын эйгэбэ көннөрү кэпсэтинни олус уустугурда барбакка, иккис варианты туттар ордук табыгастаах: *дакаастаабыт теоремабын суруй, бэлиэтээбит точкабытын булабыт, оргуйбут уулааххыт дуо, буспут балыгы сизтим*.

2 §. Аат туохтууру этии чилиэнэ оноруу.

1. Саха тылыгар урут аат туохтуур туһаан буолара сэдэх эбит: *Утуйбут уу аһылыктаах. Буолар буолан бүппүт этэ.* (17, 87 с.) *Таптаабыт тайахтаабы батыһар.*

Оттон билигин аат туохтууру быһаарыы оннугар олус элбэхтик туһаан онороллор: *уурдарбыттар* (вкладчики) *мустубуттар*; *тыылга үлэлээбиттэр кэлбиттэр, өйөөччүлэр да, утарааччылар да кэпсэтээччилэр*; *бэлиэтэниллибит хайы-үйэ олоххо киллэриллэхтээбэ о.д.а.* Саха тылын сиэринэн *уурдарбыт дьон, үлэлээбит кырдыаҕастар, өйүүр да, утарар да дьон, бэлиэтэммит үлэ диир киһини бэрт дэннэ истэбин*. Ол нууччалыы толкуйдаан санарартан (языковое мышление) тахсар.

Маннык этиигэ туһаан уонна кэпсиирэ формата үкчү буолан, этии ис хоһооно бутуулар диэн урут эмиэ этэн турабыт.

2. Аат туохтууру билигин сиһилиир сыһыат туохтуур оннугар быһаарыы гыналлар: *Чечня сиригэр барбыт оболорбут суорума суолланньлар* (оболорбут Чечня сиригэр баран, суорума суолланньлар диир ордук). *Биир тутум баайыллыбыт хомус отунан* (биир тутум гына баайан баран онн.) *соппут. Онно сөбүлээбэт абааһыларын олохтообуттар* (абааһылары сөбүлээбэт буолан

онн.). *Үчүгэй сыананы ылбыт уол үөрдэ* (үчүгэй сыананы ылан онн.). *Сиидэлэммит отон уутун кутуулар* (отон уутун сиидэлээн онн.). *Сааһыламмит этиини туттар* (этиини сааһылаан онн.).

Быһаарар аат туохтуурдаах маннык этии дьыала тылын, наука стилин бэлиэтэ буолара ордук дьүөрэ: *тардыллыбыт сурааһын көрдөрөр* (үөрэх кинигэтэ) - *сурааһын тардан көрдөрөр эрэ* (кэпсэтии тыла-өһө).

3. Нууччалыы причастный оборот дэнэр форма туруору тылбааһыгар тэнийбит быһаарыы тахсар. Нуучча тылын курдук аат тыл иннигэр турар икки тус-тупса тэнийбит быһаарыы баар буоллабына, саха тылыгар этии ис хоһооно бутуулар: *"Хотуугу сулуска" бэчээттэммит аабааччылар биһирэбиллэрин ылбыт хоһоонноро киирбиттэр; Дохсун ытыс тыаһынан мэлдьи добуһуолланар эдэр ыччат тапталлаах "Чорооно" эмиэ уйулҕаны уйгуурдар ырыалары толордо. "Табык-92" саамай кэскиллээх бөлөбүнэн ааттаммыт Майа сэлиэнньэтин "Хардыыта" "Надежда" рок-фестивальга ыңырык ылла. ("Кыым")*

Бу үс этиигэ быһаарыы буолар аат туохтуур быһаарар тылыгар буолбакка, атын тылга сыстар, онон этии атыннык өйдөнөр: *бэчээттэммит аабааччылар; ытыс тыаһынан добуһуолланар эдэр ыччат; кэскиллээх бөлөбүнэн ааттаммыт Майа.*

Ол оннугар быһаарыыны тус-тупса арааран, холобур, *"Хотуугу сулуска" бэчээттэнэн аабааччылар биһирэбиллэрин ылбыт ... Мэлдьи дохсун ытыс тыаһынан добуһуолланар идэлээх эдэр ыччат тапталлаах "Чорооно" ... Майа сэлиэнньэтин "Хардыыта" "Табык-92" саамай кэскиллээх бөлөбүнэн ааттанан, "Надежда" рок-фестивальга ыңырык ылла... диэххэ сөп этэ. Аат туохтууру сыһыат туохтуур онордоххо, кэпсиирэбэ сыстар, онон этии ис хоһооно ырааһыар.*

Этии ис хоһоонун өйдүүргэ тэнийбит быһаарыы тылын ахсаана эмиэ оруоллаах. Холобур, *Депутатка кандидаты кытта көрсүүгэ мустубут быыбардааччылар элбэх ыйытыгыны биэрдилэр* (собравшиеся на встрече с кандидатом в депутаты избиратели задавали много вопросов) диэн этиигэ *быыбардааччылар* диэн аат тыл иннигэр 5 тыллаах быһаарыы турар, этии онтон атын 4 эрэ тыллаах. Иннэ гынан этии ис хоһооно күлүктэнэр, киһи болҕомтото быһаарыыга түмүллэр.

Этии киһиэхэ ордук тийимтиэ буолар гына манна аат

туохтуурдаах тэнийбит быһаары оннугар синоним формалары туттуохха сөп: *депутакка кандидаты кытта көрсүһэн, мустубут быыбардааччылар...* - тэнийбит сиһилии; *быыбардааччылар депутакка кандидаты кытта көрүстүлэр, онно элбэх ыйытыны биэрдилэр* - биир уустаах чилиэн.

Этии ис хоһоонун өйдүүргэ тыл хайдах сааһыланара улахан оруоллаах. Хасты да тэнийбит ойбос чилиэннээх, уһун-киэн тэнийбит этии олонхо ис хоһоонун өйдүүрү мэхэйдээбэт, барыта ирээт-ирээт кэлэн иһэр. Эрилик Эристиин айымньыларын стилин ырытарыгар П.А.Слепцов маннык суруйар: "Синтаксис Эрилик Эристина отличается полнотой структур, сложностью и в то же время исключительной ясностью, прозрачностью смысла. В лингвистическом плане это во многом объясняется строгой правильностью, нормативностью конструкций фраз, их логической последовательностью и глубоко традиционными, типичными связями между словами и отдельными частями, блоками сложного предложения". (10, 170-171 с.)

Холобурга биир этиини көрүүххэ: *Онуоха сыалы-соругу туруорунуу Чурапчыга хас да институттар научнай күүстэрин түмэн "Илин энэр" экономической зонатын дьаһалтата тэрийэн ыйыт 1994 сыллаахха муус устар 7 уонна 8 чыыһылаларыгар буолбут научнай-практической конференцияба оноһуллубута.* ("Саха сирэ") Бу этии ис хоһоонун өйдүүр уустук. Оттон тылын сааһылаан, "Илин энэр" экономической зона дьаһалтата 1994 сыл муус устар 7-8 күнүгэр хас да институт научнай күүстэрин түмэн Чурапчыга ыйыт научнай-практической конференцията оннук сыалы-соругу туруорбута диэ-тэххэ быдан чэпчиир.

3 §. Аат туохтууру үөскээбит аат тылынан солбуйуу.

Этиигэ аат туохтууру үтүрүйэр түбэлтэ эмиэ баар буолар. Холобур, аат туохтуур оннугар үөскээбит аат тылы тутталлар: *оботун бултааһынна* (бултуурга онн.) *үөрэтэр, эдэр дьон сэймэктэниитин* (сэймэктэнэрин онн.) *тохторго, сана иһиллэйтэ чуолкайын* (сана чуолкай иһиллэрин онн.).

Эмиэ ити курдук аат туохтуурдаах аттары форманы үөскээбит аат тылынан солбуйаллар: *үлэни-хамнаһы тэрийиини* (хайдах тэрийэри онн.) *кэпсэттилэр*. Ити туһунан урут этэн турабыт.

4 §. Этиигэ аат туохтууру ордук киллэри.

1. Нууччалы этиини тылыттан тылыгар тылбаастырга соробор онто да суох өйдөнөр миэстэбэ аат туохтуур быһаары буолан киирэр түбэлтэтэ элбэх: *элбэх көлүөнэнэн айыллыбыт итэбэл* (элбэх көлүөнэ итэбэлэ онн.); *ытыллар үлэ түмүктэрэ биллэр-көстөр буолла* (үлэ түмүгэ биллэр-көстөр онн.); *радио истээччилэр биэрбит ыйытыларыгар эппиэттээтэ* (радио истээччилэр ыйытыларыгар онн.); *үрдүк суортаах бурдуктан оноһуллубут килиэн* (бурдук илиэбэ онн.); *бу аҕалылыбыт холобуртан көрдөххө* (бу холобуртан көрдөххө онн.).

Мантан этии уһуур, ордук-хоһу тыл киһини аралдытан, ис хоһоонун өйдүүр уустугуар. Ол аата тыл-өс культурата түһэр.

* * *

Саха тылыгар аат туохтуур ити курдук олус киэнник туттуллара икки өрүттээх. "Грамматических явлений, имеющих функционально-стилистическую отмеченность, в целом немного, но различия в частотности сходных грамматических явлений в разных функциональных стилях весьма различны" диэн этиини өссө биірде санатаары гынабын.

Биллэрин курдук, нуучча тылыгар причастие, причастный оборот диэн кинигэ, сурук-бичик стилин бэлиэтэ, көннөрү тылга-өскө киһи мээнэ туттубат халыыба. Саха тылыгар эмиэ аат туохтууру наһаа хойуутук тутуннааха, этии, санарар сана стилэ уларыйар, официальной мунньах, дакылаат, докумуон курдук буолан барар. Ол тыл-өс культурата намыһаҕын туоһулуур.

Сыһыат туохтуур

Сыһыат туохтуур хайааһыны бэлиэтиир, онон ис хоһооно киһиэхэ ордук тийимтиэ. Ону таһынан сүннүүнэн уларыйбат грамматической форма буолан, элбэх сыһыарылаах тылы солбуйар кыахтаах, дьаһаһа, саха тылыгар саамай табыгастаах халыып эбит. Ол иһин да буолуо, нуучча тылыгар маарыннаһар суолталаах деспричастие форматын кытта тэннээтэххэ, саха тылыгар сыһыат туохтуур үөскүүр ньымата да, синтаксической функцията да быдан араас, олус киэн. (4, 240 с.)

Ол эрээри кэнники кэмнэ нуучча тылын батыһан, сыһыат туохтууру туттуу улам абыһаан иһэр, ону синоним суолталаах атын грамматическай форма, үксүгэр үөскээбит тыл эбэтэр туруору тылбаас солбуйар.

1 §. Сыһыат туохтууру атын сана чааһынан солбуйуу.

1. Сыһыат туохтууру этиигэ үөскээбит сыһыат, ол аата ордук сүһүөхтээх, олурба форма солбуйар: *кичэллээхтик онорор* (кичэйэн онорор диир оннугар); *сатабыллаахтык арыһар* (сатаан онн.); *дьулуурдаахтык үлэшир* (дьулуһан онн.); *дьаныардаахтык үөрэнэр* (дьаныһан онн.); *болбомтолоохтук истэр* (болбойон онн.); *киэн туттуулаахтык этэр* (киэн туттан онн.) о.д.а.

Болбомтолоохтук диэн тылы "хос сиэн" диэххэ сөп, *болбой* туохтууртан *болбомто* диэн "оҕо"- аат тыл үөскүүр, онтон *болбомтолоох* диэн "сиэн"- дабааһын тахсар, онтон *болбомтолоохтук* диэн "хос сиэн"- сыһыат онороллор. Ол да иһин элбэх сыһыарылаах, уһун тыл. Оттон *болбойон* диэн "иккис көлүөнэ" тыл, онон лаппа кылгас, туттарга тэттик.

2. Этиигэ сиһилии буолар сыһыат туохтууру биир уустаах кэпсиэрэнэн солбуйаллар, оччоҕо нууччалыы халыыптаах этии тахсар: *кинигэни ылла уонна көрдө* (ылан көрдө диир оннугар - взял и посмотрел); *саһыл куттаммыт уонна саһан хаалбыт* (куттanan саһан хаалбыт онн.); *сарсыарда кэлиэм уонна эйигин уһугуннарыам* (кэлэн уһугуннарыам онн.); *обуруот аһын үүннэрэллэр уонна атыылыыллар* (үүннэрэн атыылыыллар онн.).

3. Сыһыат туохтуурдаах тэнийбит сиһилии оннугар аат туохтуурдаах тэнийбит быһаарыыны тутталлар: *чыычаабы кыайан туппатабытттан кыһыйбыт* (туппакка кыһыйан онн.) *сиэмэх көтөр атын сир диэки дьаадыһар*; *хоруордуллубут түннүк тааһын нөнүө көрдөххө* (түннүк тааһын хоруордан көрдөххө онн.); *бэрт тиэтэлинэн миэтэтигэр тиийбит* (тийсэн онн.) *тутар группа сотрудниктара табаардары булбуттара*.

Маньк быһаары атын тылга сыстар буоллабына, этии ис хоһооно сыһа өйдөнөр: *Сахалыы рок-музыка сайдытыгар дьоһун суолу-иһи хааларбыт республика үһүс этническэй*

рок-фестивала түмүктэннэ; өр сылларга улаханлык уларыы-бакка туттуллубут оҕо эт-хаан өттүнэн сайдыытын программа улахан ситиһини аҕалбата. Манна хаалларбыт республика, уларыыбакка туттуллубут оҕо диэн өйдөбүл тахсар.

Оттон сыһыат туохтуур аат тылга сыстыбат буолан, оннук бутуур буолбат: *сахалыы рок-музыка сайдытыгар дьоһун суолу-иһи хаалларан, республика үһүс этническэй рок-фестивала түмүктэннэ; өр сылларга уларыыбакка туттуллан, оҕо эт-хаан өттүнэн сайдыытын программа...*

Аат туохтуурдаах тэнийбит быһаарыы уһун-киэн, налыччы буолан, сурук-бичик тыла, онон официальной стильгэ, наука тылыгар-өһүгэр дьүөрэ диэн урут этэн турабыт. Оттон ураты стильгэ сулбу-салбы хайааһыны көрдөрөр сыһыат туохтуур ордук буолар.

4. Салаа этиигэ кэпсиирэ буолар сыһыат туохтуур оннугар үөскээбит аат тылы туттан, судургу этии онороллор. Маньк этиигэ аат тыл элбиир, онон наука стилигэр дьүөрэ буолар: *Уу итинник булкуллуута муус үөскээһинин харгыстыыр; климат усулуобуйата уларыыытыттан айылҕа зоналара эмиэ уларыыар; салгын үөһэ тахсар маассатын баһыйыта былыт үөскээһинигэр, сөнүү түһүүтүгэр көмөлөһөр.*

Оттон сүрүн стильгэ мань уу итинник булкуллан муус үөскүүрүн харгыстыыр; *климат усулуобуйата уларыыан айылҕа зоналара эмиэ уларыыар; салгын үөһэ тахсар маасса баһыйан, былыт үөскүүрүгэр, сөнүү түһэригэр көмөлөһөр* диэххэ сөп.

5. Салаа этии диэн, буолан сыһыат туохтуурдаах холбуу кэпсиэрэтин атын сана чааһынан солбуйаллар. Оттон элбэх сыһыарылаах олус уһун тыллаах, ааҕарга-өйдүүргэ ыарахан этии тахсар.

Холобур: *Кини оболоро өлүөр сылдыалларыттан, сүрбэлдьээбэттэриттэн, эйэлээхтэриттэн үөрэр.* Бу этиини атыннык оноруохха сөп: *Кини оболорум өлүөр сылдыаллар, сүрбэлдьээбэттэр, эйэлээхтэр диэн үөрэр эбэтэр Кини оболоро өлүөр сылдыар, сүрбэлдьээбэт, эйэлээх буолан үөрэр.* Оччоҕо *сылдыалларыттан, сүрбэлдьээбэттэриттэн, эйэлээхтэриттэн*

диэн үс тыл сыһыарытын диэн, буолан сыһыат туохтуур солбуйан, тыл лаппа кылгыр, этии аабарга-суруйарга чэпчир.

Урут саха сир-дойду, мал-сал, кинигэ, айымныы, киһи энин аатыгар диэн тылы туттара: *Былыр Милэкэ собуруу өтүгэр Сурт диэн үрэххэ Бас уола Дьаакырдаах диэн аатырбыт булчут киһи олорут. Дьаакырдаах Ойор Кугас диэн угар тынгата суох, көтөр кынаттаахха тэннэнэр аттаах эбит. Ол бэриинэ үрдүнэн ... аас манан тэллэх диэни тэлгиллэрэ.* ("Сэргэ төрдүгэр сэхэн") *Н. Якутскай "Границаба" диэн уопсай ааттаах хас да кылгас кэпсээни ... уонна "Өлөрү кыайбыт - өлбөт" диэн ньургун снайпер саха Д. Гуляев туһунан кыра кинигэни таһаарда.* (АА)

Итинник халыып нуучча тылыгар суох буолан сүтэн барбыта өр буолла, билигин киһи барыта, холобур, *Амма Аччыгыйа "Сааскы кэм" романыгар* диир.

Кэнники кэмнэ сыһыат туохтууру үтүрүйэр, уһун тыллаах, нууччалыы тартарыылаах маннык олуттаҕас этии элбээ. эрэр: *өйөбүлү ылыахтарыгар эрэнэбин* (тэнн. ылыахтара диэн эрэнэбин), *механизмнара ситэ оноһуллубаттарыттан* (тэнн. оноһуллубат буолан); *санаалар хардарсыыларыттан* (тэнн. хардарсар буолан); *Россия сокуоннарын кытта харсыһыларыттан* (тэнн. харсыһар буолан); *уураахтар күүстэрин сүтэрбиттэриттэн* (тэнн. сүтэрбит буолан) о.д.а.

2 §. Сыһыат туохтууру уларытыы.

Сыһыат туохтуур кэминэн да, сирэйинэн, ахсаанынан да уларытбат, ол иһин этиигэ соботобун кэпсиэрэ буолбат. (9, 197 с.) Оттон академическай грамматикаҕа "... они почти все способны принимать личное оформление, присоединяя к себе аффиксы сказуемости" диэн суруллар (4, 240 с.) *Способны принимать* диэн, ол аата булгуччу уларытар диэн буолбатах, уларытыан сөп эбит.

Онно элбэх холобуру аҕалыахха сөп: *Ол сабана тангара үлэһиттэрэ нэһиликтэри кэрийэ сылдьан* (тэнн. сылдьаннар), *киһини сүрэхтиллэрэ үһү. Өлөксөй улаатан ойох ылан обо бөбөнү төрөтөр. Олор уһаан-тэнийэн* (тэнн. олор уһааннар-тэнийэннэр). *Сүрэхтээх ийэтин уһа киэнник тарбанан олордохторо ди. Дьонноро мустан, Күүкэй күөлүн киэптии*

куйуурдаан, собо бөбөтүн хостоон, сутаан өлөртөн быһааммыттара үһү (тэнн. дьонноро мустаннар, куйуурдааннар, хостооннор... быһааммыттара үһү). ("Сэргэ төрдүгэр сэхэн")

Оттон билигин сыһыат туохтууру уларытан, сөпсөһүү ситим онорор буолан эрэллэр. Оттон этии ис хоһооно эбиллибэт, ол онугар тыл уһуур, айылгыта уларытар: *Күһүөрү сайын оттуу сылдьааммыт, үс түүннээх күнү быһа ардахха хаайтараммыт, балааккабытыгар олобуппут* (сылдьан, хаайтаран онн.). *Күнүскү аһылык сабана сылгы чыычаахтара көтөн кэлэннэр* (кэлэн онн.) *от күрүөтүгэр олодулар.*

Литературнай нуормаҕа мань эмиэ сааһылыахха сөп: докумуон, дьыала, наука тылыгар сыһыат туохтуур уларытбакка, кылгас форманан сылдьара ордук, оттон кэпсэтии тылыгар, уус-уран айымныыга хайдах туттарын автор бэйэтэ көрүөҕэ.

* * *

Ити курдук сыһыат туохтуур саха тылыгар бэйэтэ анал миэстэлээх, тылы-өһү чэпчэтэр, этигэн онорор дьонуннаах форма этэ. Ол сүтэн-инэн иһэрэ тыл тутулуугар хайаан да охсуулаах, хоромньулаах буолара чахчы.

Сыһыат

Сыһыат саха тылыгар элбэхтик туттуллар сана чааһа буолар. Онно билигин ордук нуучча тылын сабыдыалынан төрүт сыһыаты үөскээбит тыл үтүрүйэрэ көстөр.

1 §. Үөскээбит сыһыаты туттуу.

1. Билигин даҕааһын ааттан -тык сыһыарынан үөскээбит элбэх сүһүөхтээх сыһыат кэнник тарбанна: *күүстээхтик дьайар* (күүскэ дьайар онн.); *булгуччулаахтык эт* (булгуччу онн.); *өлүөрдүк сырыт* (өлүөр сырыт онн.); *көнүллүк тыынар* (көнүл тыынар онн.).

"Аффикс -тык приставляется обычно к тем наречиям, которые могут одновременно употребляться также в значении прилагательного. В этом случае аффикс как бы усиливает форму наречия: быһа - быһа суол (прилагательное), быһатык барар (наречие), толору - толору иһит (прилагательное), толорутук

кут (наречие)". (4, 352 с.) Ол эрээри аат тылга сыстар тыл дабааһын, туохтуурга сыстар тыл сыһыат буолара өйдүүргэ улахан ыарахан буолбатах.

Онон туспа сыала-сорууга суох тылы уһата сатыыр наада суох курдук. Үөскээбит сыһыат туттуллар стилэ чуолкай буоллабына, тылы байтыан сөп.

2. Үөскээбит сыһыаты үгүс сиргэ сыһыат туохтуур оннугар тутталлар, онон тыл уһуур диэн урут эмиэ этэн турабыт.

Үөскээбит сыһыат	Сыһыат туохтуур
киэн туттуулаахтык кэпсээтэ	киэн туттан
өрө көтөбүллүүллээхтик түмүктэннэ	өрө көтөбүллэн
тапталаахтык ааттыра	таптаан
убаастабыллаахтык сыһаннаһар	убаастаан
ытыктабыллаахтык ааттыллар	ытыктаан
сэнэбиллээхтик көрөр	сэнээн
болѳомтолоохтук аабын	болѳойон
сатабыллаахтык көрдөрбүт	сатаан
кыһамныылаахтык оноһуллубут	кыһанан
харыстабыллаахтык тутар	харыстаан
сэрэхтээхтик айаннаан	сэрэнэн

Манньк тылтан сылтаан уһун, көһүүн этии тахсар, көтөрүк туруору тылбаас буолар: *Тулхадыйбат тулааһыннаахтык, туйгун доробуйалаахтык озороргутугар баѳарабыт. Тыа сириттэн кэлэр ыччаттарга сэнэбиллээхтик, итэбэйбэттик сыһаннаһабыт. Биһиги кинилэргэ ордук эрэмнйилээхтик, кыһамныылаахтык сыһаннаһахтаахпыт* (относимся пренебрежительно, недоверчиво; должны относиться более доверчиво, заботливо).

Саха тылын үөрүйэбинэн *Тыа сириттэн кэлэр ыччаты сэниибит, итэбэйбэппит. Кинилэри эрэннйэххэ, кинилэргэ кыһаннаһаха наада* диэн буолуох эбит. Суолга сэрэхтээхтик айаннаан диэн радио диктора сарсыарда айы санатар (будьте осторожны на дорогах). Суолунан айанныыр биллэр, онон саха үгэһинэн *Сэрэнэн айаннаан* диэххэ сөп этэ.

3. Үөскээбит сыһыат үгүс сиргэ аттарыы форманы солбуйда:

Үөскээбит сыһыат	Сахалыы аттарыы форма
итэбэтиилээхтик арыар	киһи итэбэйин, итэбэйинх курдук
ылыннарыылаахтык этэр	дьон ылынар курдук
үөрүүлээхтик көрсөбүт	үөрэн-көтөн туран
долгутуулаахтык санарар	киһи долгуйар гына
кыһыылаахтык хоттордум	киһи кыһыйыах курдук
сааттаахтык быһыланна	киһи саатыан курдук

Мантан көрдөххө, үөскээбит сыһыат сыппах, истэргэ да куһаҥан, санарарга да олурѳа. Онон саха төрүт сиһилиир ньыматын үтүрүйбэккэ, сорох түбэлтэѳэ туттар стилистическэй ньыма курдук туһанар ордук буолуо этэ.

2 §. Сыһыаты атын сана чааһынан солбуйуу.

Үөскээбит сыһыаты атын сана чааһа солбуйар түбэлтэѳэ эмиэ баар. Холобур, *литературнай тыл нуорматын араастык кэһэллэр* диир оннугар *кэһии арааһа тахсар* дииллэр; *Обонньор бытааннык хаамара* диэбэккэ *хаамыта бытаан этэ* диэн буолар.

Манньк этиигэ аат туһаан (*кэһии арааһа, хаамыта*) нууччалыы тартарыылаах этии бэлиэтэ буолар.

Ити курдук сыһыакка тахсар уларыыы үксүгэр тыл-өс сыһыарар, мөлтүүр бэлиэтэ буолар.

Ситим тыл

Ситим тыл арааһа да, грамматическай суолтата да билигин саха уонна нуучча тылыгар син сөп түбэһэр. Ол эрээри кэнники кэмнэ төрүт сахалыы ситимниир ньыма арааһа сүтэн иһэрэ, биир халыып сабардаан ээрэ көстөр. Ону таһынан ситим тыл стилистическэй уратытын араарбакка туттартан саха тыла мөлтүүр-ахсыыр.

1 §. Сахалы ситим тыл арааһын үтүрүйүү.

Уонна диэн ситим тыл кэлинни кэмнэ атын ньыма оннугар туттуллар буолла:

1) биир уустаах чилиэн ситим тыла суох холбонон сиригэр: *ийэм уонна аҕам бааллар* (ийэм, аҕам бааллар диир оннугар); *эппиэттээх уонна түбүктээх үлэ* (эппиэттээх, түбүктээх онн.);

2) паараласпыт тыл оннугар: *сыал уонна сорук турар* (сыал-сорук диир оннугар); *ааҕарга уонна суруйарга үөрэммитэ* (ааҕарга-суруйарга онн.);

3) сыһыат туохтууру туохтуурунан солбуйан биир уустаах кэпсиирэ онорон: *суруйда уонна биэрдэ* (суруйан биэрдэ онн.); *аҕалаллар уонна туруораллар* (аҕалан туруораллар онн.);

4) да-да, даҕаны-даҕаны ситим тыл оннугар: *ийэм уонна аҕам суох* (ийэм да, аҕам да суох онн.); *ааҕарга уонна суруйарга үөрэммитэ* (ааҕарга даҕаны, суруйарга даҕаны үөрэммитэ онн.);

5) кытта дөһүөл оннугар: *ийэм уонна балтым кэллилэр* (ийэм балтыбын кытта кэллэ онн.); *куоска уонна саһыл бииргэ ололбуттар* (куоска саһылы кытта бииргэ ололбут онн.);

6) -лаах сыһыары оннугар: *эһэм уонна эбэм бааллар* (эһэлээх эбэм баар онн.); *ыт уонна куоска курдук ололорлор* (ыттаах куоска курдук онн.);

7) -лын сыһыары оннугар: *Коля уонна Вася окко сылдьаллар* (Коля Васянын онн.); *куоска уонна бөтүүк дьукаах ололорбуттар* (бөтүүк куоскалыын онн.);

8) икки ситим тыл оннугар: *ол кэмнэ ийэм уонна аҕам дьиэбэ бааллара* (ийэм икки аҕам икки онн.); *биирдэ куоска уонна кутуйах доҕордоспуттар* (куоска, кутуйах икки онн.).

Уонна ситим тылы сизри таһынан туттар холобуру көрүүххэ:

Саха республикатын Конституциятын 10 ыстатыйатыгар сөп түбөһиннэрэн республика киһи уонна гражданин бырааптары уонна көнүллэрин ытыктыыр уонна көмүскүүр.

Көстөрүн курдук, мантан саха тыла дьадайар, этии дэгэтэ сүтэн, биир халыпка киирэр. Уонна ситим тылы сөбүн көрөн дьыала, докумуон, үөрэх, наука тылыгар туттан туран, онтон атын түбэлтэбэ, холобур, сүрүн стильгэ, кэпсэтии тылыгар, уус-уран айымньыга, публицистикаҕа сахалы араас ньыманы чөлүгэр түһэрэр наада.

2 §. Ситим тыл дэгэтин бутуйуу.

1. Биир уустаах чилиэннэ ситим тыл суох буоллабына, ааттааһын салҕана туруон сөп: *Саха сиригэр көмүс, алмаас, таас чох хостонор* (онтон да атын эмиэ). Билигин биир уустаах чилиэн ити курдук салҕана туруон сөп сиригэр уонна ситим тылы тутталлар: *Саха сиригэр көмүс, алмаас уонна таас чох хостонор* (онтон атын суох курдук тахсар).

2. Кэпсэтии тылыгар ордук чугас да, даҕаны диэн хатыланар ситим тылы сэдэхтик туттар буоллулар: *ынах да, сылгы да ииппэппит; саппаас чаас даҕаны, уматык даҕаны сыаната үрдээтэ*. Ол оннугар туох да дэгэтэ суох уонна ситими тутталлар: *ынах уонна сылгы ииппэппит; саппаас чаас уонна уматык сыаната үрдээтэ*.

3. Пааранан холбуур ситим тыл ордук дарбааннаах, күүрүүлээх буолан, үөрүү-көтүү кэмигэр, публицистика стилигэр дьүөрэ: *Биһиги дойдубутугар сана куораттар уонна дэриэбинэлэр, фабрикалар уонна заводтар үүннүлэр* (тэнн. сана куораттар, дэриэбинэлэр, фабрикалар уонна заводтар үүннүлэр).

Оттон билигин итинник стилистическэй суолтата суох тылы пааранан холбуур түбэлтэ баар: *тылдьыт орто уонна үрдүк үөрэх тэрилтэлэрин студэннарыгар, бэчээт уонна радио үлэһиттэригэр, наука уонна техника литературатын киэн ааҕааччыларыгар ананан оноһуллубут*.

4. Өскө ... буоллабына о.д.а. баһылатар ситим кэпсэтии тылыгар литературнай нуорматтан туорааһын буолар: *өскө быраатын кэлбит буоллабына, миэхэ этээр* (тэнн. быраатын кэлбит буоллабына, этээр).

Баһылатыылаах холбуу этии үксүгэр дьыала тылыгар, наука стилигэр туттуллар: *өскө квадрат өрүтэ а чыыһыланан этиллэр буоллабына, иэнэ "а в квадрате" чыыһыланан этиллэр*.

* * *

Сахалы ситим тылы туттар үгэни кэстэххэ этии хайдах нууччалы халыпка киирэрин көрүүбүн.

Конституцияба республика бары норуоттарын көнгүлгэ, тэн быраапка, эйэбэ уонна прогресска дьулуурдара уонна интэриэстэрэ көрдөрүллэр. Онно биһиги республикабыт норуоттара бэйэлэрин бэйэлэрэ дьаһанар бырааптарыгар олобурбут сувереннай, демократической уонна правовой государствонан биллэриллэр. Ураты суолталаах балаһыанньа быһытынан государство сүрүн сыалынан уонна соругунан норуоттар материальной уйгуларын уонна духовнай сайдыыларын усулуобуйатын, бары гражданнарга тэн кыабы тэрийиш буолар диэн суруллар.

Саха сирин элбэх омук дьонноох норуота барбарыы бэлиэтэммит суолунан эрэллээхтик иннин диэки барар, гражданской эйэни уонна сөбүлэһиши оннунан хаалларарга дьулуһар. Республика нэһилиэнньэтэ сүннүүнэн Президент, Правительство уонна Парламент ыытар үлэтин-хамнаһын ылынар уонна өйүүр. ("Саха сирэ", 25.04.95)

Бизэ этиилээх тексткэ 8 сиргэ уонна ситим тыл баар, онон текст нууччалыгыта да тыл культуратын ирдэбилин толорбото чуолкай. Ону таһынан бу сахалыы суруйуу диэтэххэ, нууччалыы араас халыып, халы-мааргы этии элбэх.

Бу - дьаһалта докумуон буолбатах, хаһыат матырыяала. Ол аата саха дьонугар, киэн ааҕааччыга анаммыт, онон саха тылын сиэринэн суруйар ордук этэ. Оччоҕо текст манньк буолуон сөп:

Конституция республика бары норуоттарын тэн быраапка, эйэбэ, прогресска дьулурун, интэриэшин көрдөрөр. Онно биһиги республикабыт норуот бэйэтин дьаһанар быраабыгар олобурбут сувереннай, демократической, правовой государство диэн биллэриллэр. Бары норуоттарга материальной уйгу, духовнай сайдыы усулуобуйатын, гражданнарга тэн кыабы тэрийиши государство сүрүн сыала-соруга буолар диэн ураты суолталаах балаһыанньа суруллар.

Саха сирин элбэх омуктаах норуота барбарыы суолунан эрэх-турах иннин диэки барар, гражданской ил-эйэ, сөбүлэн чөл буоларыгар дьулуһар. Республика нэһилиэнньэтэ сүннүүнэн

Президент, Правительство, Парламент ыытар үлэтин-хамнаһын ылынан өйүүр.

86 тыл оннугар 76 тыл хаалла. Уонна ситим тылы сахалыы араас ньыма солбуйда. Олурба сүһүөхтээх уһун тыл үксэ уларыйда, үөскээбит тыл оннугар саха төрүт тыла киирдэ, төрүт падеж халыыба элбээтэ. Текст ис хоһооно уларыйбата, ол оннугар өйдүүргэ чэпчээтэ.

Ити курдук билигин нуучча тылын сабыдыала оннооҕор ситим тылга лаппа биллэр эбит.

Дьөһүөл

Дьөһүөл саха тылыгар билигин биир олус киэнник туттуллар, улаханньк уларыйан эрэр сана чааһа буолар. Онно нуучча тылын сабыдыала эмиэ биллэр.

1 §. Дьөһүөл суолтатын уларытыы.

1. Тула дьөһүөлү туһунан диэн суолтаҕа тутталлар: *Сааскы ыһыы соруктарын тула* (туһунан онн.) *сүбэлэһиш тэриллэр. Окко кириши тула дьүүлэһиш бара турар. Соруктарын тула сүбэлэстилэр.*

Тула дьөһүөл миэстэни көрдөрөр, *вокруг, кругом, иһигэр буолбатах* диэн суолталаах. Онон туһунан диэн өйдөбүлгэ туох да сыһыана суох, хата төттөрү боппуруоһу арийбакка, таах тула көтө сылдыбыттар (*вокруг да около*) диэн өйдүөххэ сөп.

2. **Нөнүө** диэн дьөһүөл суолтата уларыйар: *олохтоох радио нөнүө* (радионан диир оннугар) *бэсиэдэ тэрийэллэр; телевизор нөнүө билэр дьоммут* (телевизорга көрөн онн.); *бу герой нөнүө* (герой уобараһынан онн.) *автор бэйэтин санаатын этэр; кини олох көстүүлэрин сүрэбин нөнүө аһарар* (сүрэбинэн ылынар онн.) *лирик-поэт буолар.*

Нөнүө диэн тыл саха тылыгар миэстэни, бириэмэни көрдөрөр: *нөнүө күнүгэр, суол нөнүө өттүгэр.* Онон манньк этиини *радио*

анараа өтмүгэр, телевизор анараа өтмүгэр, герой анараа өтмүгэр диэн тизэрэ өйдүөххэ сөп.

3. Утары дьөһүөлү навстречу диэн суолтаҕа тутталлар: *Онон эһиэхэ ким утары баран көмө оҥордо* (кто к вам пошел навстречу) диэн туруору тылбаас "ким сөбүлээбэтэ диэн букатын атыннык өйдөнөр. *Хайа министерство эһиэхэ утары барарый* (идет навстречу) диэн *мэһэйдэһэрий* диэн буолар.

Сорох этиигэ нууччалыы против предлог саха тылыгар падеж сыһыарыыта буолар: *сэттэ киһиэхэ дьыала тэрийдибит* дииллэр, *сэттэ киһини утары дьыаланы тэрийдибит* (против семи человек) диэн нууччалыы тартарыылаах этии.

4. Билигин утары уонна кытары дьөһүөл суолтатын бутуһаллар: *уолаттар уоту утары охсуһа сылдьан былдьаммыттар*; *ытым эһэни утары охсуһар сылдьар эбит*; *кус оболорун көмүскээн элиэни утары охсуһар*. Икки өттүттэн дьайыыны уоту кытары, эһэни кытары, элиэни кытары охсуһар диир ордук.

Халаан уутун кытта охсуһар комиссия, баһаары утары сэрэтэр үлэ диэн нууччалыы этии туруору тылбааһа эмиэ баар. Манна ис хоһоонунан *халаантан быһыһыр комиссия, баһаары сэрэтэр үлэ барар* диир арыый дьүөрэ курдук.

5. Кытта дьөһүөлү туттан, нууччалыы "с" предлогтаах этиини туруору тылбаастыыр түбэлтэ элбээтэ: *уоту кытта сэрэхтээх буолун* (будьте осторожны с огнем); *ырытыыны кытта билиһиннэрдэ Георгий Жирков* (с обзором познакомил), *тексти кытта үлэ* (работа с текстом).

Кытта дьөһүөл бииргэ диэн өйдөбүллээх. Ол аата этии ис хоһооно *уоту кытта бииргэ, ырытыыны кытта бииргэ, тексти кытта бииргэ үлэ* диэн тахсар. Манна *уоттан сэрэнин, ырытыыны Георгий Жирков билиһиннэрдэ, текстиэн үлэ* диэн этэр ордук буолуо.

5. Кытта дьөһүөл оннугар туһунан диэн суруйар этии көстөр: *мин эһиэхэ оһуобай үлэлээх штаб туһунан билиһиннэриэхпин баҕарабын* (штаб туһунан кэпсиэхпин эбэтэр эһигини штабы кытта билиһиннэриэхпин баҕарабын диэххэ сөп этэ).

6. Кытта дьөһүөлү наадата суох сиргэ тутталлар: *санаабын кытта үллэстибиккэр махтанабын, мунньах кыттыылаахтара бэйэлэрин проблемаларын кытта үллэһиннилэр*. Тугу үллэстэри кытта диир сатамат, холобур, *мунха соботун кытта үллэстэбит* диэбэттэр, собону бэйэтин үллэстэллэр. Ол курдук эмиэ санааны, проблеманы үллэстэллэр. Оттон кытта диэн кэпсэтэр дьонно сыһыаннаах: *биһигини кытта үллэстибиккэр*.

7. Курдук дьөһүөл сахалыы маарынныыр диэн суолталаах, онон как ... диэн ситим тыллаах нууччалыы салаа этии туруору тылбааһа ис хоһооно уларыян тахсар: *Саахар, чэй курдук наадалаах бородукта кэллэ* (ол аата саахар, чэй бэйэтэ кэлбэтэх). *Хоту кээнчэ, сутуруо курдук ичигэс танас наада* (кээнчэҕэ, сутуруоҕа маарынныыр танас диэн өйдөнөр).

7. Курдары, ол аата эргийбэккэ, быһа суолунан диэн миэстэни бэлиэтиир дьөһүөлү бириэмэ суолтатыгар туттар түбэлтэ баар: "Фантазия" түүнү курдары (түүнү быһа онн.) үлэлиэҕэ.

2 §. Дьөһүөл ситимин оноруу.

1. Курдук, ол аата эмиэ оннук (нуучча тылыгар как и) диэн суолталаах дьөһүөлү кытта төрүт падеж турар. Ол оннугар билигин сыһыарыы падеһы тутталлар: *бу лаабырга оболор көннөрү оскуолаҕа курдук* (оскуола курдук онн.) *күнүнэн кэлэн бараллар*; *урукку сылларга курдук* (урукку сыллар курдук онн.) *ветераннар холобур көрдөрөллөр*; *манна атын сиргэ буоларын курдук* (атын сир курдук) *почваҕа тимир холбоһуга элбэх*.

2. Биир уустаах чилиэни кытта ситимнэһэр дьөһүөл син биир аат тыл курдук биир ахсаанна турар. Ону билигин элбэх ахсаанна туруоран, тылы туһата суох уһаталлар: *"Балыксыт уонна балыкчаан туһунан* (тэнн. тустарынан) *остуоруйа"*; *иэс, суобас, чизэ туһунан өйдөбүллээх* (тэнн. иэс, суобас, чизэ тустарынан); *Өлүөхүмэ-Дьокуускай икки ардынан* (тэнн. икки ардыларынан); *Саха Республикатын уонна Вена икки ардыгар* (тэнн. икки ардыларыгар).

Бу туһунан урут эмиэ этэн турабыт.

3 §. Дьөһүөлү араас стильгэ туттуу.

1. Дьөһүөл үгүс түбэлтэбэ падеж сыһыарытыгар синоним буолар: "Послелогои по значению и функции сходны с падежными аффиксами". (4, 415 с.) Ол эрэри "дьөһүөллээх ситим грамматической суолтаны ордук бизэр", (17, 45 с.) онон сибээстээн ити вариант сурук-бичик, официальной иһитиннэри, докумуон, наука стилигэр олохсуйуон сөп.

Холобур, *Парламеннар икки ардыларынаабы сибээһи сайыннарарга* (тэнн. парламеннар сибээстэрин сайыннарарга). *Позицияны туох иһин* (тэнн. туохха) *туһанарыттан биллэр*. *Наада буоллабына ол туһунан* (тэнн. ону) *прокуратура органнарыгар иһитиннэрэр*. *Суруйааччылар иннилэригэр дакылааттыырбар эппитим* (тэнн. суруйааччыларга дакылааттыырбар).

2. Көмө ааты туттуу эмиэ итинник уратылаах: *Саха Республикатын иннигэр ханнык проблемалар туралларый?* (тэнн.: Саха Республикатыгар) *Ветераннар иннилэригэр Президент тыл эттэ* (тэнн. ветераннарга эттэ). *Сир үрдүгэр араас омук олорор* (тэнн. сиргэ олорор). *Хоруон иһигэр собуруу диэки бастанан сааһыбыт киһи сытара* (тэнн. хоруопка).

3. Күннээби олоххо, кэпсэтии тылыгар падеж сыһыарыта кылгас, судургу буолан ордук дьүөрэ: *Венера итини ийэтигэр кэпсээтэ* (тэнн. ити туһунан кэпсээтэ); *куурусса оботугар сүрдээхтик кыһанар* (тэнн. оботун туһугар); *уолаттар ааттары билсипиннэрэр* (тэнн. уолаттар ааттарын кытта билсипиннэрэр); *кими көрсүбүтүй* (тэнн. кими кытта көрсүбүтүй); *дьон сыһыана* (тэнн. дьон икки ардынаабы сыһыан); *эн миигин тобо абааһы көрөбүн* (тэнн. миигин туох иһин абааһы көрөбүн).

4. Кэпсэтии тылыгар туһунан дьөһүөл оннугар диэн аттары халыып ордук туттулар: *киһэ кэлэн хонуоххут диэн эттэ* (тэнн. хонуохтаахпыт туһунан эттэ); *ороммутун бэлэмнээбитит диэн эттэ* (тэнн. бэлэмнээбиттэрин туһунан эттэ). Манньк түбэлтэбэ туһунан диир күлүү-элэк курдук көстөр.

5. Сахалы сэнэргиир стильгэ дьөһүөлү туттар оннугар холбуу этии ордук табыгастаах: *Киһи угуоҕа мас уута инэн*

уһун үйэлээх буоллун диэн үөл бэһи суллаан туталлара (тэнн. үйэлээх буоларыгар, буоларын туһугар). *Сүнэ бастаан утаа өллүм диэн билбэт* (тэнн. өлбүтүн билбэт, өлбүтүн туһунан билбэт). Билигин манньк этии сүтэн-инэн иһэр.

4 §. Дьөһүөлү көтүтүү.

Дьөһүөл падеж сыһыарытыгар синоним буолар. Онон дьөһүөл турар сиригэр падеж сыһыарытын туттар түбэлтэ элбээтэ.

1. Кытта дьөһүөл оннугар холбуу падеһи туттар үгэс олус тарбанна: *директор ыалдьыттардыын кэпсэтэр*, *ыалдьыт үөрэнээччилэрдиин көрүстэ*, *уолаттарбыт маастардардыын күрээтэстилэр*. Холбуу падеж бары, бүтүүн диэн суолталаах, оттон манна кийитин чопчулуурга *ыалдьыттары кытта*, *үөрэнээччилэри кытта*, *маастардары кытта* диир сөп.

Тыл хатыланар сүһүөбэ даһаны аһыйыр: *Бааһынай Борокуопнай уолун, кийиитин, сизнэрин кытта бииргэ олорор* (тэнн. уолунуун, кийиитиниин, сизнэриниин). Ити туһунан урут этэн турабыт.

2. Кытта дьөһүөл оннугар сыһыары падеһи эмиэ тутталлар: *биһигини дьоппуоннарга, кытайдарга булкуйаллар*. Манна туохтуур салайыта кими кытта булкуйаллар диэн буолар, онон *дьоппуоннары, кытайдары кытта булкуйаллар* диир ордук. Оттон туохха булкуйаллар диэн букатын атын суолталаах этии тахсар, холобур, *ууга булкуйаллар* диэххэ сөп.

3. Туһунан дьөһүөлү көтүтэр этии баар буолла: *Бииргэ үлэлээһингэ* (үлэлээһин туһунан диир оннугар) *эттэххэ, ити кыаллар суол*. *Эһиэхэ В.П.Кочнев кэпсээһин баһарабын* (Кочнев туһунан онн.). *Мунньахха сүбэлээһин үлэ туругар* (туругун туһунан онн.) барда. *Кэпсэтии сана суортарга* (сана суорт туһунан онн.) буолбута.

4. Кытта дьөһүөлү көтүтэр түбэлтэ эмиэ баар: *Ким дьосордоох - ол дьоллоох диэн өс хоһоону сөбүлээһин дуо?* (өс

хоһоонун кытта диир оннугар). Бука маннык этии сотору эмиэ тарҕанара буолуо.

* * *

Дьөһүөл, ким да олус болдойбот көмө сана чааһа, итинник айылаах айгыраан турара буолуо диэн киһи санаа суох курдук. Ис иһигэр киирдэххэ, дьөһүөлү бутуйуу эмиэ падеһы бутуйуу курдук араас көрүннээх, ол көнөрө олус уустук буолууһу.

Дьөһүөл эмиэ падеж курдук араас суолтаҕа киэнник туттуллар, сангарар сана ордук чопчу, этигэн, бэргэн буоларыгар улахан көмөлөөх сана чааһа буолар. Онон дьөһүөлү сөпкө туттарга улахан болҕомто наада.

Эбиискэ

Эбиискэ саха тылын биир саамай төрүт формата, сангарар сана араас дэгэтин биэрэр буолан, тылы олус байытар, кизргэтэр. Билигин эбиискэни туттарга нуучча тылын сабыдыала эмиэ биллэр.

1. Эбиискэ суолтата уларыһар: "О" *буукубаны бу тобо курдаабыттарый? Кини уол даа?* (уол дуо онн.). Даа диэн киһи ис изйиитин көрдөрөр эбиискэ билигин судургу ыйытар суолтаны ылан эрэр.

2. Нуучча тылын батыһан сурукка ыйытар эбиискэти суох ыйыты этиини тутталлар: *Манна ким буруйдиабый? Уол?* (Уол дуо онн.); *Миэхэ биэриэн?* (биэриэн дуо онн.) Онон этии өйдөнөрүн өйдөнөр да буоллар, дэгэтэ сүтэр. *Холобур, Уол дуо? Уол дуу? Уол ини? Уол буолаарай? Уол буолуо дуо? Уол буолбатах дуо?* Ити барыта суох буоллаһына тыл дьадайара чуолкай.

Сахалыы этии уларыһар бэлиэтэ

Этии тыл ситимиттэн турарын быһыытынан, бу иннинэ кэпсэппит барыта даһаны сахалыы этии билигин хайдах уларыһан эрэрин көрдөрөр. Онуоха аһыйах түгэни эбиэххэ сөп.

1. Кэпсиэрэ саха тылыгар этии бүтэһигэр турар диэн быраабыла баар. Билигин нуучча тылын сабыдыалынан саха тылын оннооһор бу тулхалыйбат тулааһына тулланнаан эрэр, кэпсиэрэтэ инники турар этии үгүс буолла. Манна телевидение, радио үлэһиттэрэ улахан "кыттыһыны ылаллар" диэххэ наада: *программаны ытталлар Варвара Куличкина уонна Жанна Иванова; кэпсиэр Покровскайттан биһиги корреспондентим; сонуну кэпсээтэ Иван Алексеев; биэриигэ кыттыахтара Петров, Уткин, Афанасьев; истин Москва ттан ылан биэриһини; баһараллар үтүө доруобуйаны о.д.а.*

Этиигэ тыл бэрээдэгэ сорох түгэһинэ анал стилистическэй ньыма буолара биллэр. Холобур, концерка, спортивной күрэхтэһиигэ үөрүү, долгуйуу бэлиэтэ: *Ыллыыр Республика народной артыһа Марина Попова! Ыраас кыайыһыны ситистэ Иннокентий Макаров! Уус-уран айымныыга, публицистикаҕа соруйан болҕомтону тардарга: Нөрүөн нөргүйүөбүн өссө төгүл бүгүн кини сырдык кэриэһигэр.* (Бағдарыын Сүлбэ)

Оттон билигин сахалыы этии тутулун туох да сыала-соруга суох хаар курдук кэһэ сылдыар киһи элбээтэ: *Биһиэхэ ыалдьыттымы кэллилэр кыргыттар. Кэпсэтиэххэйин хаһыат туһунан. Бу хаһыаты буруйдуулар "Харанга хосторун" иһин. Мин ыйытыахпын баһарабын эһигиттэн. Бүгүн истиэххит куолай уонна куртах ыарыһыларын туһунан. Биһиэхэ ыалдьыттымыр онколог врач Алексеев. Биһиги урут биэрбиһпит сүрэхтымыр ыарыһыларын туһунан.*

Манна тыл-өс культурата намыһаһыттан атын туох баарын булар кытаанар.

Уларыһыны сизлэ-кутуруга суох буолбат. Кэпсиэрэ инники киирбитин "оһороору" (интонациятын көрдөрөөрү быһыылаах) араас сурук бэлиэтин туттар буоллулар.

Холобур, *Ньургус биһирдэ хайдах эрэ этэн аһарбыттаах - ити барыта эйигиттэн, аһардас тапталтан - диэн. Этэллэр*

ээ - айар киһиэхэ тыыла көмө, тирэх буолаллар диэн. Эттэбэ ити ди, Светлана Петровна кэргэнин туһунан, биир тылынан "итэбэйэбин" диэн. Мин билэбин, үгүс уолаттар кыһы "туһанар мал" эрэ курдук көрөллөрүн. Бэйэм саастыылаахтар-бар этиэм этэ: омук тылын үөрэтинг диэн. Ыйытыахпын бабарарбын: үөрэх боппуруоһугар директоры солбуйааччы Айталина Ивановнаттан. Сорохтор этэллэр: бэчээт органын редколлегията тусна буолуохтаабын.

Ити курдук хаһыат-сурунаал сирэйн ахсын ханнык да нууччалыы-сахалыы быраабылаҕа суох, үөйбэтэх-ахтыбатах соп-путоуй, тире, икки точка, кавычка бөбө күн-түүн тэллэй курдук үүнэн иһэр. Ону ким хаһан сааһылыра эмиз биллибэт.

2. Этиигэ тыл бэрээдэгин кэстэххэ ис хоһооно кытта уларыһан сөп: *Тоҕо төрүкү рефлекс утумнууруй?* (тоҕо атын буолбакка, төрүкү рефлекс утумнууруй диэн өйдөнөр). *Тоҕо далбарай сымыыт иһигэр тумнастыбатый?* (далбарай сымыыт диэн буолбут). Сахалыы этиигэ ыйытар тыл нуучча тылын курдук этии иннигэр турбат, сыстар тылын кытта сэргэстэхтэр: *төрүкү рефлекс тоҕо утумнууруй; сымыыт иһигэр далбарай тоҕо тумнастыбатый?*

Өссө маннык этиилэр бааллар: *Кини ордук программаламмыт робокка майгынынныр* (ордук майгынынныр оннугар ордук программаламмыт робот). *Сотору кэминэн сүүһүнэн республика бастын ыччата мустуоба* (республика сүүһүнэн бастын ыччата оннугар сүүһүнэн республика). *Чэхчы арыгыһыт буолуу диэн ынырыктаах ыарыы эбит* (чэхчы ынырыктаах ыарыы онн.). *Саха бастын интеллигенциятын бэрэстэбиитэллэрин кыдый-быттара* (бастын бэрэстэбиитэллэрин оннугар бастын интеллигенция буолбут).

3. Саха тылыгар ыйытыы этиигэ ыйытар суолталаах тыл, ыйытар эбиискэ эбэтэр ыйытыы сыһыарыта баар буолар. (17, 56-60 с.) Оттон билигин сурукка-бичиккэ ыйытар тыла суох ыйытыы этии тарҕанан эрэр: *Кэргэн кэпсэтиигэ сүүрэр-көтөр сүрүн киһи? Эн санаан? Медалистар?* о.д.а.

Барыны бары быттаһан-былаһылаһан диэххэ сөп. Ол гынан баран маннык этиигэ сахалыы ыйытык араас дэгэтэ сүтэр, ол туһунан урут эмиз ахтан ааспыппыт.

4. Нуучча тылын халыбынан кэпсиирэтэ суох этии эмиз баар буолла: *Бэс ыйын ортотугар хатын тэллэйэ үүнэр. Ол кэнниттэн арыылаах тэллэй, тэтинг, сиик тэллэйэ. Күн-дьыл туһунан синоптиктар. Мин өрүүтүн эһигини кытта. Мин уонна XXI үйэ. Ити туһунан биһиги корреспондентымт Февронья Охлопкова.*

Нууччалыы билэр киһи маны өйдүүр. Оттон саха тылын сокуонунан бу туох этииний? *Сурук-бичик тылыгар Ол кэнниттэн сиик тэллэйэ тахсар; Күн-дьыл туһунан синоптик-тар маннык этэллэр; Мин өрүү эһигини кытта баарбын; Мин XXI үйэ киһитэбин; Февронья Охлопкова кэпсиир (маннык этэр, биллэрэр)* диир тоҕо сатамматый?

5. Үөрэхпит үрдээн, билиибит кэнээн истэбин ахсын радиоҕа-телевидениеҕа, хаһыакка-сурунаалга этии да сатаан тахсыбат курдук сангарар-суруйар дьон баар буолла: *Мэтээли эбэтэр ордены тиксэр дьылдаланнылар; бу уураах туолуутугар хонтуруоллааһыны сүктэрэргэ; киһи аймах араас техникескэй средстволартан радиацияланыылара. Ааҕааччы болбойон көрдөгүнэ, маннык холобуру бэйэтэ да булара буолуо.*

* * *

Тыл үөрөбүттэн саамай уустук, киэн-куон салаа синтаксис буолара биллэр. Хас киһи саныыр санаатын дэгэтин, уустук өйүн эгэлгэтин атын киһиэхэ тирээрде сатыырга төһөлөөх этии арааһа наада буолуой?

Оттон мин биир олох атын санааны этээри гынабын.

Нууччалыы этиини биир да киһи уларыта, "тупсара" соруммат эбээт, барытын сөпкө санара сатыыбыт. Оттон бэйэбит тылбыт буолла даҕаны, тоҕо бары сүгэ-быһах туппутунан сылдыабытый, тоҕо барытын уларыта турабытый? Ким да күһэйбэтин үрдүнэн тоҕо үүт-үкчү нуучча тылын курдук оноро сатыыбытый?

Нууччалыы-сахалыы тылбаас туһунан

Билинни курдук үрдүк үөрэхтээх киһи үксээн турар кэмигэр саха тыла мунутаан тупсарын оннугар тоҕо бу үлүгэр айгыраата?

Манна биир улахан "төһүү" нууччаттан сахалыы тылбаас буолбут диэн туран, ол туһунан аҕыйах тылы этээри гынабын.

Тылбаас сүрүн ирдэбиллэрэ

Тылбаас диэн олус наада, бэйэтэ туспа "сууттаах-сокуоннаах", ирдэбиллээх-бэрээдэктээх уустук үлэ. "Тылбаас үөрэҕэ уонна холобура" ("Теория и практика перевода") диэн тыл биир сайдыбыт, туспа салаа үөрэҕэ буолар.

Атын-атын омул тылыттан нууччалыы тылбаас туһунан уопсайынан эрэ буолбакка, тылбаас лексиката, морфологията биирдии санга чааһыгар тийэ, синтаксиса, стилистиката диэн тус-туспа ырыталлар. Ону аһан араас салаа, холобур, политической, медицинскэй, байыаннай, технической о.д.а. литература тылбааһын туһунан тус-туһунан кинигэ суруллар. Тылбааска үөрэтэр ыйыннык, эрчилли кинигэлэр тахсаллар.

Онон биирдии тыл суолтатын билэр киһи барыта тылбаастаан барар кыахтаах диэн толкуйдуур тутар.

* * *

Туох ханнык иннинэ тылбаас ис хоһооно уонна тыла-өһө диэн тус-туспа арааран көрөллөр.(5)

Текст ис хоһооно тэн (*идентичный*) буолара ирдэнэр. Тэн диэн тылыттан тылыгар диэн буолбат. Текст ис хоһоонун сүрүн өттө (*доминанта содержания*), тастын өттө (*субдоминанта содержания*) уонна уларыынан сөп өттө (*варьируемые элементы*) диэн үс чааска араараллар.

Текст сөпкө тылбаастаммыт (*адекватное воспроизведение содержания*) эбэтэр сөбө суох (*неадекватное воспроизведение*) тылбаастаммыт буолуон сөп. Текст ис хоһооно сөбө суох тылбааһа үс араастаах: токурутуу (*искажения*), халбан тылбаас (*неточности*), мунаах тылбаас (*неясности*).

Тылбаас тыла-өһө тылбаастыыр тыл сокуонугар булгуччу сөп түбэхэрэ (*адаптация*) ирдэнэр, оччоҕо текст ис хоһоонун киһи үөрүйэбинэн түргэнник өйдүүр. Ол иһин текст тылыгар көһөрүү, уларытыы (*трансформация, модификация*) наада буолар. Холобур, доминанта буолбат сиргэ биир тылы атын тылынан солбуйар, биир санга чааһын оннугар атын санга чааһын туттар, биир этии чилиэнин атын чилиэнинэн биэрэр ордук дьүөрэ, өйдөнүмтүө буолар миэстэтэ элбэх.

Текст тыла-өһө эмиэ сөпкө бэриллибит (*адекватная модификация форм выражения*) эбэтэр сөбө суох (*неадекватная модификация*) буолуон сөп.

Тылбаас тыла-өһө сөбө суох буолар төрдө - атын тыл халыбын сүһэн ылыы (*буквализм*) буолар. Ол содулугар лексикаҕа да грамматикаҕа да 1) литературнай нуорманы кэһии, 2) тыл үөрүйэбин (*узуһу*) уларытыы тахсар. Ол иһигэр ордук тылы киллэри (*боязнь пропустить слово*), наада буолар тылы көтүтүү (*боязнь лишнего слова*) көстөр.

Ити курдук тылбаас мөлтөбүттэн текст ис хоһооно итэҕэс (*потеря информации*), алҕас (*смысловые ошибки*), өйдөмөт (*неясности*) буолуон сөп.

Манна кирибит термин быһаарыытын биэрэбит ("Словарь иностранных слов" М., "Русский язык", 1989):

адаптация - приспособление

адекватный - равный, тождественный, вполне соответствующий

вариация - видоизменение второстепенных элементов, частностей чего-л. при сохранении того, что является основой

доминанта - главенствующая идея, основной признак или важная составная часть чего-л.

идентичный - тождественный, одинаковый

модификация - видоизменение, преобразование чего-л., характеризующееся появлением новых свойств

субдоминанта; *суб-* - первая составная часть сложных слов, обозначающая: 1) расположенный внизу, под чем-л. или около чего-л.; 2) подчиненный; 3) неосновной, неглавный

трансформация - преобразование, благодаря которому из одной конструкции может быть получен ряд других конструкций (*охотник убил медведя-медведь убит охотником*)

узус - общепринятое употребление языковой единицы

Нууччалы-сахалы тылбаас билинни туруга

Сахалы тылбаас уруккуттан билиннэ диэри олус элбэх, өссө да элбиз турдаҕа. Сахалы уус-уран тылбаас балачча үчүгэй туруктаах, сорох-сорох түгэннэ олус үрдүк да таһымнаах буоллаҕына, дьон-сэргэ саамай истэр-көрөр эйгэтигэр - общественной-политической темаҕа суруйуу, үөрэх кинигэтин тылбааһа быстар мөлтөх диэри гынабын.

Нууччаттан тылбаас хайдах буолуобун анаан-минээн ырытар, сааһылыыр, иилиир-сабалыыр үөрэх суох буолан, билигин туруору тылбаас туругуран турар, онтон сылтаан нуучча тылын сокуона саха тылыгар көнү анһан кириэ. Кинигэ-хаһыакка, радио-телевидениеҕа тылы сыһа туттуу, үөрүйэбин кэһии, тылы сыһа оноруу, уларыты, халы-мааргы этни, тыл эстетикатын алдьаты диэн улахан ахсаанна кирибэт буолла.

* * *

Итэҕэйбэт киһи бэйэтэ көрдүн диэн, Республика Президентэ "Оҕо аймах күнүнэн!" ("С днем детства!") эбэрдэтэ хайдах тылбаастаммытын хлөбур аҕалабын. Тэһнээн көрөргө текси абзаһынан кэрчиктээн биэрэбин: 1) "Республика Саха", 1.06.95 тахсыбыт тексин; 2) "Саха сирэ", 1.06.95 тахсыбыт тылбааһын; 3) өссө хайдах тылбаастыыр барылын.

1) *Вновь на землю Олонхо приходит этот удивительный день - 1 июня - Международный день защиты детей.*

2) *Олонхо сиригэр бу дыктилээхэй күн - бэс ыйын 1 күнэ - Оҕо көмүскэлин аан дойдутааҕы күнэ эмиз кэллэ.*

3) *Олонхо дойдутугар бу кэрэ-дыкти күн - бэс ыйын 1 күнэ - оҕо көмүскэлин Аан дойдутааҕы күнэ эмиз тиийэн кэллэ.*

1) *В первый день лета мы отмечаем праздник детства - возвращения к истокам. Именно из детства взрослые могут черпать доброе и полезное для себя, чтобы уберечь сыновей и дочерей от злого и несправедливого. Мы называем этот день Днем защиты детей. Значит, определены роли: мы защитники; определены задачи: оградить, защитить, дать самое лучшее и доброе.*

2) *Сайынны бастакы күннэ биһиги Оҕо аймах быраһынньыгын - оҕо эрдэбинээбигэ эргилли быраһынньыгын*

бэлиэтиибит. Уолаттарын уонна кыргыттарын куһаҕантан уонна сизэрэ суох быһыыттан харыстыыр туһугар улахан дьоннор чуо оҕо саастарыттан үтүөнү уонна туһалааҕы булан ылыахтарын сөп. Биһиги бу күнү Оҕо көмүскэлин күнүнэн ааттыыбыт. Ол аата оруоллар быһаарылыннылар: биһиги - көмүскээччилэрбит; соруктар быһаарылыннылар: араначчылыахха-көмүскүөххэ, саамай үчүгэйи уонна үтүөнү биэриэххэ.

3) *Күөх сайын бастакы күнүгэр биһиги Оҕо аймах быраһынньыгын - оҕо сааска эргиллэр быраһынньыкпытын бэлиэтиибит. Уолаттарын-кыргыттарын куһаҕан, сизэрэ-суох быһыыттан харыстыыр туһугар улахан дьон оҕо саастарыттан үгүс үтүөнү, туһалааҕы саныахтарын сөп. Биһиги бу күнү Оҕо көмүскэлин күнэ диэн ааттыыбыт. Ол аата оруолбут чуолкай - биһиги көмүскээччибит; сыал-сорук биллэр - көмүскүөххэ-харыстыахха, саамай үчүгэйи-үтүөнү биэриэххэ.*

1) *В Республике Саха (Якутия) делается ставка на молодежь. В ее интересах разработана и реализуется концепция возрождения национальных школ, созданы Фонд возрождения "Барбары" и Фонд будущих поколений, осуществляется программа "Новые имена", начато обучение способных детей в престижных учебных заведениях России и за рубежом за счет республики, открыта Высшая школа искусств для музыкально одаренных детей, разработана и начала реализовываться программа "Дети Республики Саха (Якутия)".*

2) *Саха Республикатыгар ыччакка суоттананы оноһуллар. Ыччат интэриэстэригэр национальной оскуолалары барбардыы концепцията ырытыллан оноһуллубута уонна олоххо киллэриллэр. "Барбары" диэн барбары фондата уонна Кэлэр көлүөнэлэр фондалара тэриллибиттэрэ, "Саҥа ааттар" программа олоххо киллэриллэр. Россия уонна кыраныысса таһын бастын үөрэбин заведениеларыгар дьобурдаах оҕолору республика суотугар үөрэтии сабаланна. Музыкальной өттүнэн талааннаах оҕолорго анаан Искусство үрдүкү оскуолата аһылынна. "Саха Республикатын оҕолоро" диэн программа ырытыллан оноһулунна уонна олоххо киллэриллэн эрэр.*

3) *Саха Республиката ыччакка суоттанар. Ыччат туһугар национальной оскуолалары санардыы концепцията оноһуллан*

олоххо киирэр. "Барбары" фондата, Кэлэр көлүөнэлэр фондалара тэрилиннэ, "Сага ааттар" программа олоххо киирэр. Россия уонна кыранысса таһынаабы бастын үөрэх тэрилтэлэригэр дьобурдаах оболору республика суотугар үөрэтии сабаланна. Музыкаба талааннаах оболорго Искусство үрдүкү оскуолата аһылынна. "Саха Республикатын оболоро" программаны онорон, олоххо киллэрэн эрэбит.

1) 1 июля - в День защиты детей - у каждого из нас есть возможность обратиться к своей памяти, где хранятся наши запасы любви, доброты, веры в будущее. Давайте именно в этот день почувствуем сердце своего ребенка и не только своего - любого, которому нужны понимание и поддержка.

2) Бэс ыйын 1 күнүгэр - Оҕо көмүскэлин күнүгэр - биһигиттэн хас биирдиибит биһиги тапталбыт, үтүө санаабыт, инникигэ эрэлбит саппаастара уурулла сылдьар бэйэбит өйгө тутта сылдьыбытыттан хостоон ылар кыахтаахпыт. Чэйин чуо бу күн оҕобут уонна бэйэбит эрэ оҕобут буолбакка - өйдөөһүн уонна өйөбүл наада буолар ханнык бабарар оҕо сүрэхтин билиэбин.

3) Бэс ыйын 1 күнүгэр - оҕо көмүскэлин күнүгэр - киһи барыта сүрэхэр сөнөн сылдьар тапталын, үтүө санаатын, инники эрэлин санаан кэлэр кыахтаах. Чэйин эрэ, бу күн бэйэбит эрэ оҕобут буолбакка, өйдөөбүлгэ-өйөбүлгэ наадылар ханнык бабарар оҕо дууһатын өйдүөбүн.

Мин бу тылбаас тылын-өһүн биирдиилээн ырыта барбаппын, инники этиллэр итэбэс-быһаҕас барыта түмүллэн көстөр дии саныбын. Дьэ бу мантан сабалаан биһиги ийэ тылбытын издьэгэй курдук илдьи кэһэбит, аҕа тылбытын атыһахтаах уу курдук дьалкытабыт, төрүт тылбыт төлкөтүн түннэрэбит.

* * *

Оҕону саха тылыгар уһуйар биир "улахан учуутал" билигин орто оскуола учебнига (үксэ да тылбаас учебник) буолар диэххэ сөп. Онон "Зоология" диэн кинигэни көрүөххэ (Дь., 1989).

Наука стилэ туох-ханнык иннинэ чуолкай, толору стиль буолар диэн санаанан салайтаран, тылбаасчыттар этиини тылыттан тылыгар тылбаастыыр суолга туруналлар. Ол түмүгэр бу наука стилин тутуһар үөрэх кинигэтигэр киһи өйүгэр түспэт,

саха тылын сиэрин кэһэр, оннооҕор олох да сыһа этии элбиир. Ол аата наука стилин бэлиэтигэр уун-утары "стиль" буолан тахсар. Холобур:

1) тыл үөрүйэбин кэһии. Түбэхэр - попадает, попадается: Личинка оһоһос эркинин курдаттаан хаанга түбэхэр. Аһылык айахтан куртахха түбэхэр. Саха тылыгар түбэхэр, түбэспит диэн хаайыллыбыт диэн өйдөнөр. Манна саха киһитэ хаанга киирэр, куртахха тиийэр диэн сөп этэ. Живет - олорор: Камчатка краба 20 сааһыгар диэри олорор. Баай кунустаах бааһына 1 гатыгар 4,5 мөл. кэринэ чиэрбэ олорор. Сахалыы үөн-көйүүр олорор диэн сидит диэн өйдөнөр, живет дииргэ краб 29 сааһыгар тиийэр, чиэрбэ баар буолар диэххэ сөп.

Үөскүүр, үөскэтэллэр - создает, образует, образуются: Чиэрбэ тас арана клеткалара тириини үөскэтэллэр. Ол барыта нерв бэлэс аттынаабы биһилэбин үөскэтэр. Киһи куруолук араас боруодатын үөскэппит. Үөскүүр диэн сахалыы тынар тыннаахха сыһаннааах туохтуур, араас боруоданы үөскэппит диэн сөп этии. Оттон тыыммат предмети атыннык этиэххэ баара: тас арана клетката тирии буолар, биһилэх диэн ааттанар.

Чиэрбэ олобун устатын тухары улаатар (тыыннаабын тухары онн.). Имигэс моонньугар олорор холууп төбөтө... (голова, посаженная на гибкую шею; моонньо имигэс буолан, холууп төбөтө... диир онн.). Очоһоһо кутуругун диэки тиийэн хайабаһынан түмүктэнэр (бүтэр онн.). Чохоочу кумалаанна дууп туорабын кистиир (мунһар онн.). Көтөр отон сизмэтин атын сиргэ бырабар (түһэрэр онн.). Хас биирдии ийэ сылга 200-300 сымыыты биэрэр (биир куурусса сылга... онн.). Чаас устата төрөппүттэр оболорун (көтөр оҕотун онн.) хас төгүл аһаталларын аабын. Кус-көтөр "ийэ, төрөппүт" буолбут.

Былыһа үчүгэй көтөөччүлэр кизнэринээбэр куһаҕана суохтук сайдыбыт (итэбэһэ суох онн.). Кустар сымыыттарын соботох тыһылара эрэ баттыыр (одни самки; сымыытын тыһы эрэ кус баттыыр онн.). Билигин соботох латимерия баар (латимерия эрэ орпут онн.). Күлгэри халтаһата дьэнкирэ суох (дьэнкир буолбатах). Көтөр түүтүттэн сыттыгы онороллор (түүтүн сыттык гыналлар онн.).

2) тылы барытын тылбаасты сатааһын (боязнь пропустить слово). Ол түмүгэр этиигэ онто да суох биллэр, наада буолбат

тыл киирэр: *Балык сүүрүгү өрө өксөйөр* (өксөйөр онн., таннары өксөйөр диэн суох). *Алыһар ыама уу мууһа эстибитин кэннэ сабаланаар* (муус эстибитин онн.). *Ууга үүнэр үүнээйи лабаатын угун* (уу үүнээйитин диэххэ сөп). *Сымыыт хабын илиигитигэр ылын* (хабын ылын дэнэр). *Хас биирд.и киһи быстыспат хаачыстыбата* (хаачыстыба хайдах быстан хаалыаҕай, онон киһи сүрүн хаачыстыбата диир ордук).

3) тылы кэмчилийэр идэ (боязнь лишнего слова). Урут эппит курдук, саха тыла түргэнник өйдөнөр араас аттарыы халыыптаах. Оннук форманы сыһыарынан солбуйдахха уһун тыл, өйдүүргэ ыарахан этии тахсар: *Нереида син эмиэ ардах чизрбэтинии* (чизрбэтин курдук онн.) *этин нбуурунан тыынар. Баба хонууга сылдыарынан уонна атахтара сайдыбытынан* (сылдыар уонна сайдыбыт буолан онн.) *дьардыамата уратылаах. Сообщество чилиэннэрин икки ардыгар ыкса сибээс өйдөнүлүннэ* (сибээс баара өйдөннө онн.).

4) этиигэ тыл бэрээдэгин уларытыы элбэх: *Күлгэри кэлин кутуруга сана үүнэр* (кутуруга кэлин сана үүнэр оннугар күлгэри кэлин уонна илин кутуруктаах буолан тахсар). *Сынаабынан ообуй булдугар саба түһэр* (булдугар сынаабынан саба түһэр онн.).

Литературнай нуорманы кэһии тылбаас текскэ олус элбэх.

1) элбэх ахсаан форматын үтүктүү: *слезеннэр күөл сиргэ олохсуйаллар, үүнээйилэринэн аһылыктаналлар, үгүс слезеннэр тэллэйдэри силлэр, сорохторо бааһыналарга, обуруоттарга үөскээн, культурнай үүнээйилэри буортулууллар.* Этиигэ 12 тылга эбии сүһүөх киирдэ, дынгэ этии маннык буолуох этэ: *Слезень күөл сиргэ олохсуйар, үүнээйинэн аһылыктанар, үгүс слезень тэллэйи сиир, сороҕо бааһынаба, обуруокка үөскээн, культурнай үүнээйини буортулуур.*

2) үөрэх кинигэтигэр нууччалыы у кого? диэн халыыбы сахалыы тардыы ситим оннугар сыһыарыы падеһынан тылбаастыыр эмиэ сыһа үгэс олохсуйар: *Аскаридаба хам хатанар орган суох. Чизрбэҕэ анал билэр орган суох. Беззубкаба төбө диэн суох. Ракка хаан сүүрэр системата бүтэйэ суох. Ракка*

нервэтин түмүктэрэ ордук күүскэ сайдыбыттар. Бурдук клеһэ туорах бурдукка үөскэбин булан сиир. Личинкаба кынат суох. Бабаба ойобос унуохтара суохтар о.д.а.

Саха тылын нуорматынан *Аскарида хам хатанар органа суох; Чизрбэ анал билэр органа суох; Беззубка төбөтө диэн суох; Рак хаан сүүрэр системата бүтэй буолбатах; Рак нервэтин түмүктэрэ ордук сайдыбыт; Бурдук клеһэ туорах бурдук үөскэбин булан сиир; Личинкэ кыната суох дэнэр.*

3) падеж форматын сыһа туттар түбэлтэ киһи ааҕан сиппэт курдук элбэх: *Беззубка быһабаһыгар диэри быллыгынан көмүллэн сытар* (быллыкка көмүллэн онн.). *Тас көрүгүнэн тыһыта туох да атына суох* (тыһы тас көрүнэ онн.). *Тарбаныыта киэнинэн сибээстээн үөн-көйүүр айылбаба суолтата улахан* (киэнник тарбаммыт буолан онн.). *Үөн-көйүүр ахсаанынан үгүһэ* (ахсаана үгүһэ онн.). *Балыгы дэлби тэнтэришинэн бултуур бобулар* (дэлби тэптэрэн бултуур онн.).

4) тылбаас кинигэҕэ уонна ситим тыл солуута суох элбэх: *Эхинококк киһи ис органыгар үөскүүр уонна кутталлаах ыарыыны үөдүтэр* (үөскээн кутталлаах ыарыыны онн.). *Ингэмтэлээх вещество хаанна киирэр уонна эккэ тарбанар* (киирэн эккэ тарбанар онн.). *Тымырга хаан кислородунан байар уонна сүрэх ытарбатыгар тиийэр* (байан, сүрэх ытарбатыгар онн.). *Личинка почваба диринник киирэр уонна онно кыстыыр* (почваба диринник киирэн кыстыыр онн.). *Рак, креветка уонна краб этэ минньигэс уонна ингэмтэлээх* (минньигэс, ингэмтэлээх эттээх онн.).

Оҕо оскуолаба үөрэнэрин тухары бу маннык тыллаах-өстөөх кинигэни ааҕан, ону хатылаан, нойосуустаан муннанаан, сахалыы сана "холобурун" ылынар. Ол киһи кэмниэ кэнэбэс суруйааччы-айааччы, кинигэ-хаһыат, радио-телевидение үлэһитэ буолан тахсар...

Түмүк тыл

1. Дойду үрдүнөн олох-дыаһах тутула уларыян, саха тыла туттуллар эйгэтэ балачча кэниир, сахалы сурук-бичик, радио, телевидение биэриитэ элбиир кэмигэр сахалы тыл-өс культу-рата лаппа мөлтөх турукка кэлэн турара көһүннэ.

Билигин нуучча тылын сабыдыала саха тылын бары салаа-тыгар барытыгар биллэр. Ол түмүгэр

а) саха тылын үөрүйэх, өйдөнүмтүө ситимэ уларыяр, этигэн, дыаһамыр төрүт-уус формалара сүтэн-ингэн иһэр, онон тыл сыппыыр, иинэр-хатар;

б) саха тыла нууччалыы халыыпка киирэн, сөпсөһүү, салайыы ситим күүскэ тарбанар, онтон халбаннныр грамматическай форма элбиир, литературнай нуорма айгырыыр;

в) санарарга олурба, истэргэ олуона, суруйарга уустук элбэх сүһүөхтээх үөскээбит тыл күөнтүүр, түмүгэр саха тылын кэрэтэ (*эстетика*) мөлтүүр;

г) нуучча тылын үүт түһэрэн санарарга өйдөнөр сиргэ ордук-хоһу тыл кыбыллар, тыл сыһыар, тыл үөрүйэбэ (узус) кэһиллэр, көнтөрүк этии олохсуйар;

д) ааттыйыы процеһа күүскэ барар, этиигэ аат суолталаах тыл ахсаана сиэри таһынан улаатар, онтон сылтаан сахалыы сана дыыла, докумуон, официальной стиль халыыбыгар киирэр.

2. Саха тылыгар бара турар итинник араас уларыыы биирдиилээн көрдөхкө төһө да дуона суох күрдугун иһин, бииргэ муһуннабына, кырдык да, киһи эрэйдэнэн истэр, аабар, ис хоһооно мунаах, соробор нууччалыы тылбаастаан эрэ өйдүүр этиитэ, тексэ тахсар. Онон дыон-сэргэ сахалыы ааба сатыах-таабар нууччалыытын өйдүүр судургу диэн этэрэ олохтоох.

Үгэс буолбут төрүт-уус форманы үтүрүйэн туран аат суолталаах тылга көһүү саха тылын кыабын баайар. "У нас разрушен язык. [...] весь в раковых опухолях, которые не поддаются лечению. Существующий язык, состоящий из десятков слов, из неподвижных блоков, подобно бичу божьему, останавливает любое движение мысли..." - диэн психолог М.К.Мамар-дашвили этиитин манна өссө төгүл санатаары гынабын.

Тыл-өс культурата намыһаба кэлин тиһэбэр тийиэн саха

тылын престиһин намтатар, функциональной дыбура мөлтөбүн, онон уопсайынан да кэскилэ суобун курдук улахан охсуулаах өйдөбүлгэ абалар.

3. Ол төрүөтүн туһунан, холобур, П.А.Слепцов маннык этэр: "В громадном большинстве случаев неразборчивое употребление синонимических средств якутского языка - это результат элементарной языковой неряшливости, спешки, неумения и нежелания разбираться в смысловых оттенках слов и фраз", "... свидетельствуют о недостаточной зрелости литературных норм, легко подвергающихся стихии разговорного языка, в других случаях - о слабой отработанности некоторых положений и правил". (11; 151, 96)

Бу этиини кытта толору сөбүлэһэн туран, "легко подвергающихся стихии разговорного и влиянию контактирующего языка" диэн эбэн биэриэххэ наада.

4. Маннык быһыы салгыы кэнээн, диринээн истэбинэ, саха тылын инники дылбата чохчы уустугулар туруктаах:

а) функциональной уларыыы сыһыа структурнай уларыыы-га тийиэбэ, ол аата саха тылын ханнык эрэ формалара өлүктүйэн, туттуллубат буолуоҕа;

б) нуучча тылыгар дыүөрэлээх формата эрэ ордук баһыйан, саха тыла анардастаан, күүһэ өһүллэн, мөлтөөн-ахсаан, кэлин тиһэбэр креольскай тыл буолар туруктаһаба;

в) үүнэр көлүөнэ ыччат ол "үһүс" тылы төрөөбүт тыл оностон, баай-талым, сылаас-сымнаҕас саха тылын тылдыты эрэ туһанан өйдүүр кэмэ кэлиэн сөп.

5. Оннук кэрэгэй дылба тумнарын туһугар саха тылыгар туох солбуйуу, халбаннааһын, уларыыы тахсарын кэмигэр таба көрөн, ырытан, сыана биэрэн, тыл сайдыыта сөптөөх туһайыынан барарыгар үлэлиэххэ (*языковое строительство*) наада. Оччоҕо эрэ билигини дыалхааннаах үйэбэ төрөөбүт төрүт тылбыт тыһыннаах хаалар, тупсар, күүһүрэр кыахтаах.

"Наиболее общим признаком литературного языка является его обработанность, что предполагает отбор наиболее ярких, выразительных средств общенародного языка и их дифференцированную организацию в соответствии с потребностями различ-

ных сфер и ситуаций их общественного применения",- диэн П.А.Слепцов суруйар. (10, 228 с)

Саха тыла билигин салгыы сайдар, байар, бөбөргүүр суола - тыл үөрэбэр функциональной стили ырытан оноруу, олохсутуу буолар. П.А.Слепцов этэрин курдук, "нормы литературного языка в основе своей являются стилистически нейтральными". (10, 230 с.) Оттон саха тылыгар билигин көстөр, туттуллар грамматической форма бары вариана, синонима функциональной стиль арааһыгар сааһыланан, оннун булуон сөп.

Оччоҕо, биир курдук, саха төрүт-уус тыла бэйэтин ис кыабын тугу да энчирэппэккэ чөл сылдыар, иккис курдук, наада буолар сиригэр нуучча тылын эгэлгэ халыбын ылан, функциональной кыаҕа улаатар. Төрөөбүт тылбыт чахчы чэчирии сайдар суола ол буолуоҕа.

6. Бу бүгүн, былыт быһынан демократия күнэ тыган, саха дьоно көхсө кэнээн, өйө-санаата тобуллан, син омук тэнэ сананан эрэр кэмигэр, саха тылын - орто дойду биир чулуу эпоһа олонхо тылын, өбүгэбит үгүс үйэ устата чочуйан-тупсаран кэриэс хаалларбыт кэрэ тылын - үөрэхтээх ыччат үүт-хайаҕас сатаан булбакка, үтүрүйэн иһэрэ, сирэ-силэйэ турара, сиргэ-буорга тэпсэрэ сир-халлаан иннигэр сэттээх-сэмэлээх суол буолуохтаах.

Аныгы үрдүк өйдөөх, баһаам сайдыылаах бар дьон барахсан төрөөбүт төрүт тылын кырдыаҕас ийэтин кэриэтэ аһынан-харыһыйан, көмүскээн-көмөлөһөн, үтүө дьулуурунан өрө тутан илдэ сырыттабына, имэннээх-илбистээх саха тыла абыс салаалаах Аал Луук мас курдук айгыр-силик бэйэлэнэн, улуу олонхоһут курдук уон араас куолаһынан дуораһыйан, өссө да өр кэмнэ Сир ийэ сирэйиттэн симэлийбэккэ, ситэн-силигилээн, энсэ-иниэттэ туруохтаах.

* * *

Өр кэмнэ күн өрөөбөккө муспут матырыяалбын, ыарык-батык гына сылдыбыт санаабын төһө кыайарбынан суруйа сатаатым. Сана тема буолан олус ыарахан, хангыл сылгы курдук иннин биэрбэт, киһи кыайан имири-хомуру туппат. Ол гынан баран син аан сэгэйдэбэ, аныгы киирэр дьонно арыый чэпчэки буолуоҕа.

Сана саҕалааһын буоллаҕа, матырыяала да элбэбэ, киэнгэ-куона бэрт, онон киһи мунаарара, мөккүһэрэ даҕаны баар буолуо, сыһа-халты да ханна барыай. Биллэн турар, мин тугу булан көрбүтүм барыта куһаҕан диэн эппэппин, арай ону барытын анар кырытыттан батыһан иһэр, кырдык, куһаҕан буолуон сөп.

Тыл - омук сирэйэ,

Тыл - омук сайдыыта,

Бүгүнгүтэ, сарсынгыта,

Кэскилэ, саргыта.

Дьэ онон, саха киһитэ, сахалыы ыраастык санарыах!

1. Афанасьев П.С. Саха тылын лексикологията. Изд. ЯГУ, 1977.
2. Барлас Л.Ш. Русский язык. Стилистика. М., Просвещение, 1978.
3. Винокуров И.П. Саха тылыгар падеж системата. Изд. ЯГУ, 1977.
4. Грамматика современного якутского литературного языка. М.: Наука, 1982.
5. Латышев Л.К. Перевод: проблемы теории, практики и методики преподавания. М., Просвещение. 1988.
6. Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Сов.энциклопедия, 1990.
7. Ж. "Народное образование Якутии", 3/96.
8. Самсонов Н.Г. Два языка - два родника. Я., 1987.
9. Саха тыла. Морфология. 5-6 кылаастарга үөрэнэр кинигэ. Я., 1985.
10. Слепцов П.А. Якутский литературный язык. Истоки, становление норм. Новосибирск: Наука, 1986.
11. Слепцов П.А. Якутский литературный язык. Формирование и развитие общенациональных норм. Новосибирск: Наука, 1990.
12. Современный русский язык. Под.ред. В.А.Белашапковой. М., Высшая школа, 1981.
13. Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. 1. Простое предложение. М.-Л. Изд-во АН СССР, 1950.
14. Убрятова Е.И. Согласование в якутском языке. /Исследования по синтаксису тюркских языков. М., 1962.
15. Харитонов Л.Н. Современный якутский язык. Фонетика и морфология. Я., 1947.
16. Черосов М.А. Саха тылыгар этиигэ тыллар ситим-нэхчилэрин үөрэтии. Изд. ЯГУ, 1965.
17. Черосов М.А., Винокуров И.П. Саха тылын синтаксиса. Судургу этии. Я., 1991.
18. Чуковский К. За живое, образное слово. Изд-во "Знание", 1967.

Аан тыл	3
Билингги саха тылыгар нуучча тылын сабыдыала	11
Лексика сыһынар бэлиэтэ	
Нуучча тылын кыбыты	12
Тыл суолтатын бутуйуу	13
Тылы сыһырдды	13
Аттары халыбы уларыты	17
Утарсар өйдөбүллээх тылы туттуу	18
Литературнай нуорманы кэһии	19
Тыл үөрүйэҕин кэһии	19
Сомоҕо тылы уларыты	22
Сана чааһа сыһынар бэлиэтэ	
Аат тыл	23
1 §. Үөскээбит аат тылы туттуу	23
2 §. Атын сана чааһын аат тыл суолтатыгар туттуу	30
3 §. Элбэх ахсаан форматын туттуу	34
4 §. Аат тыл ситимин оноруу	45
5 §. Тардылаах ааты туттуу	51
6 §. Аат тыл туохтууру кытта ситимин оноруу	59
Дабааһын аат	65
1 §. Дабааһыны атын сана чааһынан солбуйуу	66
2 §. Дабааһын аат кэпсиэрэни уларыты	67
Солбуйар аат	67
1 §. Солбуйар аат суолтатын уларыты	67
2 §. Солбуйар ааты үтүрүйүү	68
3 §. Этиигэ солбуйар ааты ордук киллэри	69
4 §. Солбуйар аат падеһын уларыты	72
Туохтуур	72
1 §. Туохтуур сорох форматын туттуу	72
2 §. Туохтуур сорох форматын үтүрүйүү	78
3 §. Туохтуур ситимин оноруу	79
Аат туохтуур	80
1 §. Аат туохтуур атын форманы үтүрүйүүтэ	81
2 §. Аат туохтууру этии чилиэнэ оноруу	82
3 §. Аат туохтууру үөскээбит аат тылынан солбуйуу	84

4 §. Этиигэ аат туохтууру ордук киллэри	85
Сыһыат туохтуур.	85
1 §. Сыһыат туохтууру атын сана чааһынан солбуйуу .86	
2 §. Сыһыат туохтууру уларытыы.	88
Сыһыат	89
1 §. Үөскээбит сыһыаты туттуу.	89
2 §. Сыһыаты атын сана чааһынан солбуйуу	91
Ситим тыл.	91
1 §. Ситим тыл арааһын үтүрүйүү.	92
2 §. Ситим тыл дэгэтин бутуйуу	93
Дьөһүөл	95
1 §. Дьөһүөл суолтатын уларытыы	95
2 §. Дьөһүөл ситимин оноруу	97
3 §. Дьөһүөлү араас стильгэ туттуу	98
4 §. Дьөһүөлү көтүтүү	99
Эбиискэ	100
Сахалыы этии уларыйар бэлиэтэ	101
Нууччалыы-сахалыы тылбаас туһунан	104
Тылбаас сүрүн ирдэбиллэрэ	104
Сахалыы тылбаас билигинни туруга.	106
Түмүк тыл	112
Туһаммыт литература	116

Петрова
Тамара Ивановна

На чистом языке саха

Учебное издание

Набрано в информационно-компьютерной службе МО РС (Я)

Формат 60x84 1/16. Бумага N1. Печать офсетная.
Печатных листов 7,5.
Заказ N388. Тираж 5000 экз.

Якутский научный центр СО РАН.
ГУП "Полиграфист" ЯНЦ СО РАН.
677891, г.Якутск, ул. Петровского, 2.